

ابعاد استفاده ترکیه از قدرت نرم برای افزایش نفوذ در ارمنستان

دکتر احسان موحیدیان

چکیده: کشورهای جمهوری ارمنستان و جمهوری ترکیه حتی در غیاب روابط دیپلماتیک، تلاش‌های متعددی برای برقراری تماس دیپلماتیک داشته‌اند. به موازات تماس‌های رسمی و نهادی بین دو کشور در قالب‌های مختلف که پس از جنگ 2020 قراباغ شدت گرفت، ترکیه از ابزار دیپلماسی عمومی و قدرت نرم نیز در قبال ارمنستان استفاده کرده است. علاوه بر این، ابزار مذکور توسط بازیگران مختلفی که به روند عادی‌سازی روابط ترکیه و ارمنستان-ترکیه علاقه‌مند هستند، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. طرف ترکیه‌ای از دیپلماسی عمومی و قدرت نرم به خصوص در روابط با دیاسپورای ارمنی استفاده کرده و سعی در تغییر نگرش ارمنی‌های ساکن در کشورهای مختلف نسبت به ترکیه و ترک‌ها داشته است. در این مقاله با استفاده از چارچوب نظری مبتنی بر قدرت نرم جوزف نای این تلاش‌ها بررسی شده و این جمع‌بندی حاصل شده که اهداف ترکیه از اعمال قدرت نرم در قبال ارمنستان، ایجاد وابستگی ساختاری و از دست رفتن حاکمیت ملی ارمنستان، انزوای ژئوپلیتیک و قطع جریان حیاتی ارتباطی با ایران، زمینه‌سازی روانی و اجتماعی به نفع کریدور جعلی زنگزور، پیشبرد پروژه آمریکایی-ترکی برای محاصره ایران، دستکاری حافظه تاریخی ارامنه و عادی‌سازی حضور ترکیه در ارمنستان، پرورش نسلی از نخبگان طرفدار آنکارا در ارمنستان است. نتیجه غیرمستقیم ولی مهم این روند کاهش نفوذ فرهنگی و اقتصادی و سپس امنیتی روسیه و ایران در ارمنستان است.

کلمات کلیدی: ارمنستان، ترکیه، دیپلماسی عمومی، قدرت نرم، دیاسپورا.

1. مقدمه

اگرچه روابط دیپلماتیک بین ارمنستان و ترکیه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به دلیل حمایت ترکیه از مواضع جمهوری آذربایجان و به علت اعتراض دولت ترکیه به کنترل آرتساخ توسط ارمنستان برقرار نشد، اما تحولات مختلف ژئوپلیتیکی و منطقه‌ای، ظهور واقعیت‌ها، مشکلات و چالش‌های سیاسی، امنیتی، اجتماعی، زیست‌محیطی، فرهنگی و بسیاری امور دیگر که مستقیماً به دو کشور مربوط می‌شوند و لزوم غلبه بر آنها، شرایطی را ایجاد کرده است که تماس بین طرفین را حتی در شرایط عدم برقراری روابط، اجتناب‌ناپذیر کرده است. در شرایط ژئوپلیتیکی فعلی و با توجه به روند توسعه طلبی ترکیه در منطقه قفقاز و آسیای مرکزی، مقامات این کشور تلاش برای افزایش نفوذ در ارمنستان را تسریع کرده اند.

از زمان استقلال جمهوری ارمنستان از شوروی در سال 1991، طرف‌های ارمنی و ترک در زمان‌های مختلف، اشکال مختلفی از ارتباط و تماس را با یکدیگر داشته‌اند. علاوه بر این، قابل توجه است که تماس‌ها در مورد مسائل مختلف، حتی در بالاترین سطح، و به صورت رسمی نیز بوده‌اند و نیکول پاشینیان نخست وزیر ارمنستان و رجب طیب اردوغان رئیس جمهور ترکیه در چهار سال اخیر چهار بار با یکدیگر دیدار کرده اند. البته، فقدان روابط دیپلماتیک، امکان و اثربخشی این ارتباطات متقابل را کاهش داده است، اما در عین حال، فرصت‌های خاصی را نیز ایجاد کرده است. به نظر می رسد در فقدان روابط بین دولتی بین ارمنستان و ترکیه، استفاده از دیپلماسی عمومی و ابزار قدرت نرم به برقراری تماس بین طرفین کمک کرده است.

لازم به ذکر است که در غیاب روابط دیپلماتیک، ابزار دیپلماسی عمومی و قدرت نرم بین ارمنستان و ترکیه، گاهی به ابتکار طرف ترک، گاهی به ابتکار طرف ارمنی و گاهی به ابتکار طرف ثالثی که

علاقه‌مند به عادی‌سازی روابط بین دو کشور بوده است، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. توضیح این که در غیاب روابط دیپلماتیک، کانال‌های ارتباطی جایگزین یا غیررسمی برای پیشبرد دیپلماسی عمومی ضروری هستند و ابزار دیپلماسی عمومی، دولت یا هر نهاد دیگری را قادر می‌سازد تا مشکلات خاصی را پیگیری و در صورت امکان کند؛ بدون آنکه نیازی به تماس‌های مستقیم باشد (Gorenc, 2019, p. 912). این امر در مورد دولت ارمنستان که تمایل دارد بدون ایجاد حساسیت بیش از حد در جامعه و با حداقل تنش با نیروهای سیاسی مخالف هرگونه تماس با ترکیه، تماس‌هایی را با دولت اردوغان برقرار کند، بیشتر معنا پیدا می‌کند.

از میان ابزارهای دیپلماسی عمومی، تأثیر تبلیغات فرهنگی و اطلاع‌رسانی به ویژه مهم است که می‌تواند نه تنها در غیاب روابط دیپلماتیک، بلکه در مورد کشورها و جوامعی که نگرش منفی آشکاری نسبت به یکدیگر دارند نیز مؤثر باشد (Szostek, 2020, pp. 2728-2748). در طول جنگ اول آرتساخ در دهه نود میلادی و به ویژه پس از پایان آن، تلاش‌های جداگانه‌ای برای سازماندهی تماس‌هایی بین ترکیه و ارمنستان انجام شد. با توجه به اینکه دو کشور تضادها و اختلافات عمیق تاریخی و هویتی و تمدنی را به ارث برده بودند و چالش‌های جدیدی ناشی از جنگ اول آرتساخ به این موارد اضافه شده بود، سازماندهی تماس‌های ارمنی-ترکی در قالب دیپلماسی عمومی آسان‌تر از عادی‌سازی روابط بین دو کشور از طریق میانجیگری یا ابتکار طرف‌های ثالث علاقه‌مند بود. با این حال، ابتکارات بدون واسطه و مستقیمی نیز وجود داشته است که یا از طریق ابتکارات رسمی یا از طریق تلاش‌های سازمان‌های عمومی و افرادی در هر دو کشور اجرا شده‌اند.

2. چارچوب نظری

ابتکارات فوق‌الذکر را می‌توان در قالب چارچوب نظری قدرت نرم تعریف کرد که توسط جوزف نای در دهه 90 میلادی و پس از فروپاشی شوروی صورت‌بندی شده و برای اولین بار در قالب یک تئوری علمی مطرح شد. به گفته وی قدرت نرم توانایی اعمال‌کننده قدرت برای تحقق اهداف خود از طریق ایجاد جذابیت و نه اجبار یا پاداش مالی است. نای معتقد است اگرچه برای دستیابی به منافع ملی یک کشور راه‌های مختلفی وجود دارد که از جمله آنها می‌توان به تهدید به اعمال زور یا قدرت و نیز تطمیع اشاره کرد، اما ترویج همکاری‌های جهانی، منطقه‌ای و تلاش برای افزایش جذابیت فرهنگ، سیاست، ارزش‌ها و نهادهای آمریکایی راهی مناسب برای اعمال قدرت آمریکا در عصر در حال‌گذار است. زیرا قدرت نظامی، به تنهایی توانایی حفظ هژمونی فرهنگی و سیاسی را برای آمریکا ندارد (Nye, 2004, p. 7).

در سال‌های بعد مفهوم قدرت هوشمند به معنای بهره‌برداری همزمان از منابع قدرت سخت نظامی و نیز منابع قدرت نرم اقتصادی و فرهنگی و سیاسی مطرح شد تا به جای تعرض سیاسی - نظامی که مشروعیت و مقبولیت به همراه نمی‌آورد از قدرت هوشمند در برابر کشور هدف استفاده شود؛ امری که باعث نفوذ و تأثیرگذاری همراه با مشروعیت سیاسی و اقتصادی و فرهنگی است. برخی از مهم‌ترین روش‌های ایجاد قدرت هوشمند عبارت هستند از ایجاد پیمان‌های اقتصادی و تجاری و تعمیق منافع مشترک با مخالفان و متحدان، ترمیم چهره کشور در کشور هدف، تقویت یا ایجاد پیمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، افزایش اقتدار، استفاده از دیپلماسی و سازماندهی مجدد روابط اقتصادی (Crocker, 2007, pp. 11-14).

کارشناسان و صاحب‌نظران قدرت نرم، مهم‌ترین اهداف ناشی از اعمال قدرت نرم را تغییر ایدئولوژی حاکم بر کشور هدف، کاهش مشارکت سیاسی مردم و القای ناکارآمدی حکومت کشور هدف، تغییر

هویت دینی و ملی شهروندان با تخریب پیشینه تاریخی آنان، دستکاری افکار عمومی در جهت خواسته های خود و علیه نظام حاکم، تغییر انسجام سیاسی و تضعیف وحدت ملی، تغییر ارزش های جامعه و ایجاد استحاله فرهنگی، ایجاد فرهنگ جدید و تغییر الگوی سیاسی حاکم و تشدید و تقویت قوم گرایی دانسته اند (الیاسی، 1389، ص.50).

کارشناسان قدرت نرم تصریح می کنند که کشور مجری این طرح ها و اقدامات باید از اقتدار و قدرت سخت افزاری و نرم افزاری بالایی در حوزه های مختلف اقتصادی و فرهنگی و سیاسی و نظامی برخوردار باشد و بتواند با اتکای به روش های غیرفیزیکی و از طریق تبلیغات، نفوذ در رسانه ها، احزاب، تشکل های مختلف غیردولتی و صنفی و القا و اقناع اهداف خود را به پیش ببرد (رفیع و قربی، 1389، صص 124-126).

در ادامه به بررسی نحوه اعمال قدرت نرم ترکیه در قبال ارمنستان پرداخته و خواهیم دید ترکیه با توجه به سابقه نفرت مردم ارمنستان از این کشور به علت جنگ های مکرر و تاریخی دو طرف، نسل کشی 1.5 میلیون ارمنی در ابتدای قرن بیستم میلادی توسط ترکیه عثمانی و حمایت ترکیه از جمهوری آذربایجان در جنگ های مختلف میان باکو و ایروان در سه دهه اخیر قادر به پیشبرد اهداف مدنظر خود در ارمنستان از طریق دیپلماسی رسمی نبوده و از همین رو به دیپلماسی عمومی و قدرت نرم در قبال این کشور متوسل شده است.

3. تلاش ترکیه برای تقویت قدرت نرم اقتصادی در ارمنستان

تلاش های ترکیه برای ارتقای روابط اقتصادی با ارمنستان را می توان به دو مقطع قبل و بعد از جنگ سال 2020 قرا باغ تقسیم کرد که در ادامه تحولات هر دو مقطع را بررسی می کنیم.

3.1. تقویت قدرت نرم اقتصادی ترکیه در ارمنستان قبل از جنگ 2020

در غیاب روابط دیپلماتیک بین ترکیه و ارمنستان، یکی از اولین نمونه های تماس نهادی بین دو کشور برای پیشبرد دیپلماسی عمومی مدنظر ترکیه در ارمنستان، تشکیل «شورای توسعه کسب و کار ارمنی-ترکی» به طور مشترک در هر دو کشور بود. این شورا موسوم به Turkish-Armenian Business Development Council – TABDC در ۳ مه ۱۹۹۷ به طور همزمان در استانبول و ایروان تأسیس شد و از ابتدا با هدف توسعه همکاری میان محافل اقتصادی دو کشور، تسهیل ارتباط میان شرکت های ترکیه و ارمنستان و ایجاد پیوندهای مستقیم تجاری فعالیت کرده است. لذا تأسیس آن نتیجه یک ابتکار در بخش خصوصی و غیردولتی بود. ایده شورا در نشست سازمان همکاری اقتصادی دریای سیاه در استانبول در سال ۱۹۹۷ مطرح شد و هدف آن ایجاد پیوندهای تجاری جدید بود. همچنین به دلیل نبود روابط دیپلماتیک، این شورا نمی توانست به عنوان یک شورای رسمی اقتصادی در ترکیه ثبت شود و در نتیجه ساختاری غیررسمی داشت. اگرچه در آن زمان هیچ رابطه تجاری مستقیمی بین ارمنستان و ترکیه وجود نداشت، اما «شورای توسعه کسب و کار ارمنی-ترکی» شامل تاجرانی بود که مستقیماً و بدون واسطه، تعدادی از مسائل مربوط به روابط اقتصادی بین دو کشور را مورد بحث قرار دادند و ابتکاراتی را ارائه دادند. در سال های بعد، تعدادی رویداد فرهنگی نیز به ابتکار «شورای توسعه کسب و کار ارمنی-ترکی» برگزار شد. (Cerag Cuhadar, 2014)

این اقدام را می توان در راستای پیشبرد «دیپلماسی مسیر دوم» توصیف کرد که اولین بار در سال ۱۹۸۱ در مقاله ای از ویلیام دیویدسون، روانشناس، و جوزف مونتویل، مقام سابق وزارت امور خارجه ایالات متحده، مطرح شد. به گفته نویسندگان، «دیپلماسی مسیر دوم» با اشکال سنتی دیپلماسی در تضاد

است و از طریق تماس‌های غیررسمی و بدون ساختار انجام می‌شود (Davidson and Montville, 1981-1982, p.155).

نویان سویاک که از سال 2000 نایب رئیس شورای توسعه کسب و کار ارمنی - ترکی بوده در مصاحبه ای در این مورد گفته است: وقتی اولین گام‌ها را برای تأسیس این شورا برمی‌داشتیم، پیدا کردن نام دشوار بود. سال ۱۹۹۷ بود و کنار هم قرار دادن کلمات «ترکی» و «ارمنی» دشوار بود. ما در مورد کاری که قرار بود انجام دهیم زیاد فکر کردیم، نام‌های زیادی را مورد بحث قرار دادیم. در نهایت، تصمیم گرفتیم نام را با کلمه «تجارت» انتخاب کنیم. اما هیچ تجارتی بین ترک‌ها و ارمنی‌ها وجود نداشت. به همین دلیل تصمیم گرفتیم آن را شورای توسعه کسب و کار بنامیم. البته مشکلاتی هم وجود داشت. از آنجایی که هیچ رابطه دیپلماتیکی بین دو کشور وجود نداشت، هیچ ساختار رسمی هم وجود نداشت که بتوانیم به آن مراجعه کنیم. بسته به افزایش یا کاهش تنش بین سیاستمداران و فضای سیاسی، دفعات کار ما افزایش یا کاهش می‌یافت. در حال حاضر، شورای توسعه تجارت به طور عادی کار می‌کند و فعالیت‌های خود را انجام می‌دهد (aliqmedia, 2022).

وی به دشواری‌های این کار برای ترکیه اشاره می‌کند و در مصاحبه ای برای اینکه طرف ارمنی را تحت تاثیر قرار داده و آنها را در این زمینه اقناع کند و احساس نیاز به رابطه با ترکیه را در آنها ایجاد کند، می‌گوید: از نظر اقتصادی، کشورها باید با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. ارمنستان حدود 30 سال است که در منطقه منزوی شده است. برای غلبه بر این انزوا، ادغام منطقه‌ای ضروری است و ما باید به وضعیتی برسیم که بتوانیم در کنار هم زندگی کنیم. و پروژه‌های ما از این نظر واقعاً مهم هستند.

سویاک در پاسخ به مخالفان نفوذ اقتصادی ترکیه در ارمنستان که هشدار می‌دهند این کشور به دنبال کنترل اقتصاد کوچک ارمنستان، وابسته کردن این کشور به ترکیه، استثمار اقتصادی و سپس نفوذ همه جانبه در ارمنستان است، می‌گوید: من در ارمنستان سوالات زیادی می‌شنوم: به محض اینکه مرز باز شود، اقتصاد ترکیه می‌آید و ارمنستان را خفه می‌کند. در سال ۱۹۹۶، زمانی که ترکیه به اتحادیه گمرکی اتحادیه اروپا پیوست، ما نیز این ترس را داشتیم. اما ترکیه یاد گرفت که رقابت کند. پیش از این، ترکیه فقط از اروپا محصولات وارد می‌کرد، سپس یاد گرفت که تولید کند و تولید را توسعه داد. و محصول صادراتی شماره یک ترکیه تجهیزات خودرو شد، قبل از آن، منسوجات همیشه در جایگاه اول بودند. من فکر می‌کنم این تغییر در ارمنستان نیز اتفاق خواهد افتاد. ارمنستان با فعال کردن تولید خود، قادر به شرکت در رقابت خواهد بود. برای رقابت، توسعه صنعت ضروری خواهد بود. در نتیجه همه اینها، تحول بزرگی رخ خواهد داد. اینها چیزهایی هستند که با زمان پیش می‌روند. من اینطور می‌بینم. امیدوارم اینطور باشد. (duvarenglish, 2023)

این اظهارات تناسبی با شرایط و ظرفیت‌های اقتصادی، سیاسی و جغرافیایی ارمنستان و نیات، اهداف و ظرفیت ترکیه در منطقه و تحولات ژئوپلیتیکی آتی در قفقاز جنوبی ندارد. مراد پایازیان، رئیس مشترک شورای هماهنگی سازمان‌های ارمنی فرانسه (CCAF) و عضو حزب دانشناکسیون معتقد است: در صورت برقراری روابط تجاری با ترکیه، اقتصاد ارمنستان در معرض تهدید توسعه ترکیه قرار خواهد گرفت. زیرا پس از عادی سازی روابط با ایران، آنکارا تنها باید 2.5 میلیارد دلار در اقتصاد ارمنستان سرمایه گذاری کند تا آن را به طور کامل کنترل کند. در مرحله اول بازار ارمنستان پر از کالاهای ارزان ترکیه خواهد شد که به ناچار تولیدکنندگان ارمنی را متضرر خواهد کرد. گام بعدی خرید شرکت‌ها و شرکت‌های محلی با قیمت‌های پایین خواهد بود. سرمایه‌گذاران ترک شروع به توسعه حوزه‌های کلیدی مانند هتل‌داری و گردشگری خواهند کرد و سپس بخش بانکی را در اختیار

خواهند گرفت. این اقدامات استقلال ارمنستان را به خطر می اندازد. چنین تغییری به افزایش وابستگی اقتصادی ارمنستان به ترکیه منجر خواهد شد و ممکن است باعث مهاجرت دسته جمعی فعالان اقتصادی ارمنستان شود. بنابراین، احتمالاً تا 500 هزار نفر این کشور که کمتر از سه میلیون نفر جمعیت دارد را ترک خواهند کرد. لذا جستجوی راه هایی برای عادی سازی روابط با ترکیه ضروری است، اما این تصمیمات باید منافع مردم ارمنستان را در نظر گرفته و امنیت آنها را تضمین کند (ARKA News, Agency, 2024).

بسیاری از کارشناسان ارمنی و از جمله گآگیک ماکاریان، رئیس اتحادیه کارفرمایان ارمنستان هشدار داده اند که بازشدن مرزهای ارمنستان و ترکیه و حضور اقتصادی آنکارا در این کشور، برای ارمنستان مشکلات اقتصادی، امنیتی و سیاسی ایجاد می کند و بخش هایی مانند تولید مصالح ساختمانی، کشاورزی، مشاغل مرتبط با املاک و مستغلات کاملاً آسیب پذیر خواهند بود. زیرا تجار و شرکت های ترک این بازارها را اشباع کرده و فعالان اقتصادی ارمنی قادر به رقابت با آنها نخواهند بود (civilnet, 2025).

به هرحال «دیپلماسی مسیر دوم» که از طریق تلاش های «شورای توسعه کسب و کار ارمنی - ترکی» اجرا شد، به تماس های رسمی ارمنستان و ترکیه نیز منجر شد. ارمنستان برای از بین بردن پیامدهای زلزله ای که در سال ۱۹۹۹ در ترکیه رخ داد، کمک های بشردوستانه به ترکیه ارائه داد. شورای مذکور به طور قابل توجهی در این فرآیند دخیل بود. (Gültekin Punsmann, 2014, p. 17)

علاوه بر این، در سال های بعد، دولت ارمنستان چندین بار در رابطه با فجایی که در ترکیه رخ داد، کمک های بشردوستانه به ترکیه ارسال کرده است، اما این امر تغییری در رابطه دو کشور ایجاد نکرد و ترکیه هر بار بهبود روابط با ارمنستان را منوط به حل اختلافات این کشور با جمهوری آذربایجان دانست. ترکیه در سال های اخیر هم عادی سازی کامل روابط با ارمنستان را در پیوند نزدیک با حل و فصل مناقشه و دستیابی به توافق صلح میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان قرار داده است؛ هاگان فیدان در ۱۹ نوامبر ۲۰۲۵ صراحتاً اعلام کرد که ترکیه پس از امضای توافق نهایی صلح میان باکو و ایروان آماده عادی سازی روابط با ارمنستان خواهد بود (خبرگزاری آناتولی، 2025)

3.2. تقویت قدرت نرم اقتصادی ترکیه در ارمنستان بعد از جنگ 2020

پس از جنگ 2020 قراباغ و شکست ارمنستان، ترکیه ذیل یک راهبرد سنجیده و هماهنگ با جمهوری آذربایجان و با چراغ سبز واشنگتن، روند فعالیت اقتصادی بی سابقه ای را برای نفوذ نرم اقتصادی در ارمنستان آغاز کرده است. این کوشش ها که تحت عنوان «عادی سازی روابط» و «همگرایی منطقه ای» معرفی می شوند، با ظاهری تجاری و اقتصادی بستر اجرای کریدور جعلی زنگزور را فراهم می کنند و در نتیجه یکپارچگی سرزمینی، امنیت ملی و استقلال راهبردی ارمنستان را به طور جدی در معرض تهدید قرار می دهند. در ادامه، ابتدا تازمترین گام های اقتصادی ترکیه در قبال ارمنستان شرح داده می شود، سپس پیوند آن ها با طرح آمریکایی-ترکی کریدور جعلی زنگزور و تبعات امنیتی آن تشریح می گردد.

انتصاب نمایندگان ویژه و نقشه راه گشایش مرزها: ترکیه و ارمنستان در دسامبر ۲۰۲۱، پس از چندین سال قطع ارتباط سیاسی، روند جدیدی را برای عادی سازی روابط آغاز کردند و در ژانویه ۲۰۲۲، سردار قلیچ، سفیر پیشین ترکیه در ایالات متحده، و روبن روبینیان، معاون وقت رئیس مجلس ارمنستان، به عنوان نمایندگان ویژه دو کشور منصوب شدند. این روند در ژوئیه ۲۰۲۲ به یکی از

مهم‌ترین توافقات عملی خود رسید؛ دو طرف توافق کردند مرز زمینی مشترک را در مرحله نخست برای اتباع کشورهای ثالث و دارندگان گذرنامه‌های دیپلماتیک باز کنند و پروازهای مستقیم باری میان دو کشور را از سر بگیرند. با این حال، این توافق در آن مقطع به اجرای کامل نرسید و مرز زمینی همچنان بسته باقی ماند. در همین دوره، پروازهای مستقیم مسافری میان استانبول و ایروان از فوریه ۲۰۲۲ از سر گرفته شد و در اول ژانویه ۲۰۲۳ نیز امکان تجارت مستقیم هوایی بار میان دو کشور فراهم شد (Reuters, 2024; Al Jazeera, 2022).

در ادامه، روند عادی‌سازی اگرچه با وقفه‌هایی همراه بود، اما متوقف نشد. در ۳۰ ژوئیه ۲۰۲۴، پنجمین دیدار نمایندگان ویژه ترکیه و ارمنستان در گذرگاه مرزی آلیجان-مارگارا برگزار شد. در این دیدار، طرفین درباره امکان بازگشایی گذرگاه مرزی آکیاکا-آخوریگ برای حمل‌ونقل ریلی، ساده‌سازی روادید برای دارندگان گذرنامه‌های دیپلماتیک و رسمی و تداوم روند عادی‌سازی بدون پیش‌شرط گفت‌وگو کردند. با وجود این پیشرفت‌ها، تاریخ مشخصی برای بازگشایی مرز تعیین نشد و مسئله ارتباط میان عادی‌سازی ترکیه-ارمنستان و تحولات روابط ارمنستان-آذربایجان همچنان یکی از متغیرهای مهم در محاسبات آنکارا باقی ماند (Reuters, 2024).

یکی از نشانه‌های مهم‌تر پیشرفت در سال ۲۰۲۵، ششمین دیدار نمایندگان ویژه در ۱۲ سپتامبر ۲۰۲۵ در ایروان بود. در این دیدار، سردار قلیچ و روبن روبینیان بر ادامه اقدامات اعتمادساز و پیشبرد روند عادی‌سازی تأکید کردند. هم‌زمان، در پایان سال ۲۰۲۵، دو کشور در حوزه تسهیل رفت‌وآمد نیز گام دیگری برداشتند و توافق کردند از اول ژانویه ۲۰۲۶، دارندگان گذرنامه‌های دیپلماتیک، ویژه و خدمت بتوانند روادید الکترونیکی رایگان دریافت کنند. این اقدام در چارچوب روند عادی‌سازی بدون پیش‌شرط و با هدف افزایش تماس‌های رسمی و انسانی میان دو کشور صورت گرفت (Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs, 2025; AP, 2025).

با این حال، مهم‌ترین تحول اقتصادی در سال ۲۰۲۶ رخ داد. وزارت امور خارجه ترکیه در ۱۳ مه ۲۰۲۶ اعلام کرد که مقدمات فنی و بوروکراتیک لازم برای آغاز تجارت مستقیم ترکیه و ارمنستان تا ۱۱ مه تکمیل شده است. بر اساس سازوکار جدید، کالاهایی که از ترکیه یا ارمنستان از طریق کشور ثالث عبور می‌کنند، می‌توانند ترکیه یا ارمنستان را به‌عنوان مبدأ یا مقصد نهایی خود ثبت کنند؛ به این ترتیب، محدودیتی که عملاً تجارت دو کشور را به استفاده از کشورهای ثالث وادار می‌کرد، برداشته شد. وزارت خارجه ترکیه این اقدام را بخشی از اقدامات اعتمادساز در چارچوب روند عادی‌سازی دانست، در حالی که وزارت خارجه ارمنستان نیز آن را گامی مهم در جهت برقراری روابط کامل و عادی و مقدمه‌ای منطقی برای بازگشایی مرز زمینی ارزیابی کرد (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 2026; Reuters, 2026).

اهمیت این تحول در آن است که روند عادی‌سازی از مرحله گفت‌وگوهای سیاسی و توافقاتی بالقوه به مرحله ایجاد سازوکارهای واقعی اقتصادی نزدیک‌تر شده است. به بیان دیگر، در حالی که مرز زمینی همچنان بسته است، محدودیت‌های مربوط به تجارت مستقیم کاهش یافته و امکان شکل‌گیری روابط تجاری رسمی‌تر میان فعالان اقتصادی دو کشور افزایش یافته است. بنابراین، وضعیت کنونی را می‌توان نوعی «عادی‌سازی تدریجی بدون بازگشایی کامل مرز» توصیف کرد؛ فرآیندی که در آن تجارت، حمل‌ونقل هوایی، روادید و زیرساخت‌های ریلی به‌صورت مرحله‌ای جلو می‌روند، در حالی که گشایش کامل مرز زمینی هنوز به آینده موکول شده است (Reuters, 2026).

همزمان، تحولات حوزه حمل‌ونقل ریلی نشان می‌دهد که همکاری ترکیه و ارمنستان در حال ورود به مرحله‌ای فراتر از تجارت کالا است. در ۲۸ آوریل ۲۰۲۶، نشست گروه کاری مشترک ترکیه و ارمنستان برای احیا و عملیاتی‌کردن خط راه‌آهن قارص-گیومری در شهر قارص برگزار شد. وزارت خارجه ترکیه اعلام کرد که طرفین بر اهمیت راه‌اندازی هرچه سریع‌تر این خط در راستای تقویت ارتباطات حمل‌ونقلی منطقه تأکید کرده‌اند. راه‌آهن قارص-گیومری، در صورت عملیاتی شدن، می‌تواند نخستین اتصال ریلی مستقیم میان شبکه‌های حمل‌ونقل دو کشور پس از دهه‌ها وقفه باشد و از این جهت اهمیت آن صرفاً دوجانبه نیست، بلکه با معماری گسترده‌تر حمل‌ونقل قفقاز جنوبی ارتباط پیدا می‌کند (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2026).

این تحول از منظر ژئوپلیتیکی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا راه‌آهن قارص-گیومری می‌تواند در صورت بازگشایی مرز و ایجاد زیرساخت‌های لازم، ترکیه را مستقیماً به شبکه حمل‌ونقل ارمنستان متصل کند. در نتیجه، مسیرهای ارتباطی ترکیه با قفقاز و آسیای مرکزی دیگر الزاماً به مسیر گرجستان و ایران محدود نخواهند بود. از سوی دیگر، احیای این خط با ابتکار ارمنستان موسوم به «چهارراه صلح» (Crossroads of Peace) نیز قابل پیوند است؛ ابتکاری که بر رفع انسداد مسیرهای حمل‌ونقل منطقه‌ای بر اساس اصل حاکمیت و صلاحیت کشورهای مسیر تأکید دارد. وزیر خارجه ارمنستان پیش‌تر تصریح کرده بود که احیای راه‌آهن قارص-گیومری می‌تواند فرصت‌های اقتصادی قابل توجهی برای ارمنستان، ترکیه و منطقه گسترده‌تر ایجاد کند (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2025).

از این منظر، روند عادی‌سازی ترکیه و ارمنستان در سال‌های ۲۰۲۵ و ۲۰۲۶ را باید بخشی از تحول گسترده‌تر معماری اتصال در قفقاز جنوبی دانست. ترکیه از یک سو در پی گسترش مناسبات اقتصادی مستقیم با ارمنستان است و از سوی دیگر، توسعه «کریدور میانی» و اتصال به آسیای مرکزی را در دستور کار دارد. هاکن فیدان، وزیر خارجه ترکیه، در ژانویه ۲۰۲۶ نیز در توضیح اهمیت روابط با ارمنستان، به ارتباط این موضوع با برنامه‌های تجاری و ترانزیتی ترکیه، از جمله کریدور میانی و مسیر موسوم به زنگزور، اشاره کرد (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 2026).

در نتیجه، تحولات اخیر نشان می‌دهد که روند ترکیه-ارمنستان دیگر صرفاً یک پروژه سیاسی برای رفع اختلافات تاریخی و برقراری روابط دیپلماتیک نیست، بلکه به‌تدریج به پروژه‌ای اقتصادی، ترانزیتی و زیرساختی تبدیل شده است. آغاز تجارت مستقیم در مه ۲۰۲۶ و پیشبرد مطالعات و اقدامات مربوط به راه‌آهن قارص-گیومری، دو نشانه مهم این تغییر هستند. با این حال، باید از اغراق در میزان پیشرفت این روند پرهیز کرد: تا اوت ۲۰۲۶، مرز زمینی ترکیه و ارمنستان هنوز به‌طور کامل بازگشایی نشده و روابط دیپلماتیک رسمی نیز برقرار نشده است. بنابراین، وضعیت موجود را می‌توان مرحله‌ای میانی دانست که در آن موانع اقتصادی و ارتباطی به‌صورت تدریجی در حال کاهش‌اند، اما موانع سیاسی-امنیتی اصلی هنوز به‌طور کامل رفع نشده است.

برای ایران، اهمیت این تحول در آن است که عادی‌سازی ترکیه و ارمنستان می‌تواند به تدریج یک گزینه ارتباطی جدید در شمال ایران ایجاد کند که از ترکیه به ارمنستان و سپس به آذربایجان و حوزه دریای کاسپین امتداد یابد. در صورت بازگشایی مرز و عملیاتی‌شدن شبکه‌های ریلی و جاده‌ای، بخشی از جریان‌های تجاری که اکنون از مسیر ایران یا گرجستان عبور می‌کنند، ممکن است در بلندمدت گزینه‌های جایگزین پیدا کنند. از این رو، تحولات مربوط به تجارت مستقیم ترکیه-ارمنستان، راه‌آهن قارص-گیومری و مذاکرات مربوط به بازگشایی مرز باید در ایران نه به‌صورت رویدادهای جداگانه،

بلکه به عنوان اجزای یک فرآیند بازآرایی شبکه‌های اتصال و ترانزیت قفقاز جنوبی مورد رصد قرار گیرد.

احیای پروازها، تبادل بار و گردشگر: ترکیه تحریم هوایی ارمنستان را لغو کرد و از ژانویه ۲۰۲۲ پروازهای باری و متعاقباً پروازهای چارتر گردشگری دایر شد. شرکت‌های ساختمانی ترکیه نیز به تدریج در مناقصه‌های زیرساختی ارمنستان ورود کرده‌اند. هر چند ترکیه در می سال ۲۰۲۳ در اعتراض به رونمایی بنای یادبود نمسیس در ایروان حریم هوایی خود را مجدداً به روی پروازهای ارمنستان بست (رادپوی عمومی ارمنستان، ۲۰۲۳).

تازه ترین تحولات در سال ۲۰۲۶ نیز نشان‌دهنده حرکت تدریجی روابط اقتصادی دو کشور به سمت عادی‌سازی است. وزارت امور خارجه ترکیه در ۱۳ مه ۲۰۲۶ اعلام کرد که مقدمات اداری لازم برای آغاز تجارت مستقیم ترکیه و ارمنستان تکمیل شده است؛ هرچند مذاکرات و اقدامات فنی مربوط به بازگشایی مرز زمینی همچنان ادامه داشت. بر اساس مقررات جدید، کالاهایی که از طریق کشور ثالث میان ترکیه و ارمنستان جابه‌جا می‌شوند، می‌توانند ترکیه یا ارمنستان را به عنوان مبدأ یا مقصد نهایی ثبت کنند. این تحول نشان می‌دهد که حتی پیش از بازگشایی کامل مرز، سازوکارهای حقوقی و تجاری برای افزایش تعامل مستقیم در حال ایجاد شدن است (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 2026).

افزایش ارتباطات هوایی نیز در همین چارچوب قابل تحلیل است. TABDC اعلام کرده است که پروازهای شرکت Turkish Airlines میان استانبول و ایروان از مارس ۲۰۲۶ آغاز شده و تعداد پروازهای هفتگی این مسیر در فاصله مارس تا ژوئن ۲۰۲۶ افزایش یافته است. چنین تحولاتی، حتی در شرایط تداوم محدودیت‌های مرزی، ظرفیت تماس میان فعالان اقتصادی، گردشگران و جوامع تجاری دو کشور را افزایش می‌دهد و می‌تواند زمینه اجتماعی و اقتصادی عادی‌سازی روابط را تقویت کند (TABDC, 2026).

گسترش فعالیت دفتر نمایندگی اقتصادی غیررسمی و نشست‌های اتاق‌های بازرگانی: فعالیت‌های «شورای توسعه کسب‌وکار ارمنی-ترکی» در سال‌های اخیر از صرفاً ایجاد ارتباط میان فعالان اقتصادی دو کشور فراتر رفته و با برگزاری کنفرانس‌ها، نمایشگاه‌ها و نشست‌های تجاری، به شناسایی فرصت‌های همکاری، یافتن شرکای تجاری و تسهیل ورود شرکت‌ها و برندهای ترکی به بازار ارمنستان کمک کرده است. این تحرکات در حالی رخ می‌دهد که مرز زمینی دو کشور همچنان رسماً بسته است، اما نفوذ اقتصادی ترکیه از طریق اشخاص ثالث، گردشگری و حمل بار هوایی به‌طور پیوسته پیش می‌رود (Soyak, 2024).

اهمیت این شورا در شرایط کنونی را باید در پرتو تحول ماهیت روابط ترکیه و ارمنستان بررسی کرد. این شورا دیگر صرفاً بر ایجاد روابط تجاری دوجانبه متمرکز نیست، بلکه در مطالب جدید خود، آینده اتصال منطقه‌ای را نیز در چارچوب طرح موسوم به Trump Route for International Peace and Prosperity (TRIPP) مورد توجه قرار داده است. TABDC اخیراً از شکل‌گیری «اتصال دیجیتال» میان آذربایجان، ارمنستان و ترکیه سخن گفته و این اتصال را بخشی از یک شبکه فیبر نوری زمینی با ظرفیت بالا و امن معرفی کرده است. در روایت این شورا، چنین شبکه‌ای می‌تواند به عنوان «ستون فقرات دیجیتال» یک معماری گسترده‌تر برای اتصال آسیای مرکزی، قفقاز جنوبی و اروپا عمل کند (TABDC, 2026).

این تحول از منظر ژئوپلیتیکی قابل توجه است؛ زیرا نشان می‌دهد که مفهوم «اتصال» در روابط ترکیه و ارمنستان در حال عبور از تجارت سنتی و جابه‌جایی کالا و افراد به حوزه‌های زیرساختی گسترده‌تر، از جمله راه‌آهن، حمل‌ونقل، انرژی و ارتباطات دیجیتال است. به بیان دیگر، آنچه در گذشته عمدتاً به صورت تلاش بخش خصوصی برای برقراری تجارت میان دو کشور مطرح می‌شد، اکنون می‌تواند در قالب یک شبکه چندلایه از تجارت، ترانزیت، انرژی و زیرساخت دیجیتال بازتعریف شود.

اهمیت این تحول زمانی بیشتر آشکار می‌شود که موقعیت استان سیونیک ارمنستان در معماری جدید اتصال منطقه‌ای در نظر گرفته شود. طرح TRIPP در پیوند با کریدور جعلی زنگزور، از جنوب ارمنستان و استان سیونیک عبور می‌کند و هدف آن ایجاد ارتباط میان سرزمین اصلی جمهوری آذربایجان و نخجوان با عبور از روی خط مرزی ایران و ارمنستان است؛ مسیری که در ادامه می‌تواند به ترکیه متصل شود و به شکل گیری جهان ترک مورد حمایت ناتو در تقابل با ایران و روسیه و چین کمک کند. این مسیر بخشی از راهبرد گسترده‌تر ترکیه برای توسعه «کریدور میانی» بوده و TRIPP می‌تواند ترکیه را از طریق نخجوان به شبکه‌های حمل‌ونقل منطقه‌ای و آسیای مرکزی پیوند دهد (Inan, Sak & Yücel, 2026).

از این منظر، سیونیک دیگر صرفاً یک منطقه مرزی در جنوب ارمنستان نیست، بلکه به یکی از گره‌های مهم رقابت غرب با ایران، چین و روسیه بر سر معماری آینده حمل‌ونقل و اتصال در قفقاز جنوبی تبدیل شده است. TRIPP، در صورت اجرای کامل، علاوه بر راه‌آهن، می‌تواند شامل خطوط انتقال انرژی، خطوط گاز و زیرساخت‌های فیبر نوری نیز باشد؛ بنابراین، اهمیت آن فراتر از ایجاد یک مسیر ترانزیتی ساده است و می‌تواند به ایجاد نوعی شبکه چندمنظوره اقتصادی و زیرساختی در جنوب قفقاز منجر شود (de Waal, Kochinyan & Shiriyev, 2026).

اهمیت راهبردی این پروژه لزوماً به سودآوری کوتاهمدت آن وابسته نیست. ایجاد مسیرهای جایگزین برای حمل‌ونقل، انرژی و ارتباطات دیجیتال می‌تواند در بلندمدت وابستگی بازیگران منطقه‌ای به مسیرهای سنتی را کاهش دهد. از همین رو، حتی اگر TRIPP در کوتاهمدت از نظر اقتصادی با محدودیت‌هایی مواجه باشد، توسعه زیرساخت‌های آن می‌تواند در بازآرایی موازنه ژئوپلیتیکی منطقه اثرگذار باشد.

حمایت ترکیه از ایجاد کریدور جعلی زنگزور یا همان مسیر ترامپ در استان سیونیک ارمنستان در نزدیکی مرز با ایران در قالب گفتمان جدید «اتصال منطقه‌ای» و با پنهان کردن اهداف امنیتی و ژئوپلیتیک آن مطرح شده و TRIPP بستری برای ایجاد پیوندهای دیجیتال و اقتصادی میان سه کشور ارزیابی شده است. اما اجرای این طرح حفظ مرز ارمنستان با ایران و حفظ شرایط هویتی ارمنی فعلی در استان سیونیک را تهدید می‌کند. در مقابل ترکیه تلاش می‌کند از طریق پیکارهای دیپلماسی عمومی چنین وانمود کند که ایجاد چنین کریدوری به نفع مردم ارمنستان است و بدین منظور به معبود ارامنه مقیم ترکیه که حامی چنین ایده ای هستند متوسل می‌شود.

به عنوان مثال می‌توان به اظهارات کارو پایلان، نماینده ارمنی تبار سابق مجلس ترکیه اشاره کرد که مدعی شده: «ارمنستان و ترکیه از این کریدور سود خواهند برد و اگر ترامپ پیشنهاد سرمایه‌گذاری برای این جاده را بدهد، نه تنها ارمنی‌ها، بلکه همه سود خواهند برد. زیرا کالاها عبور خواهند کرد و این تضمینی برای امنیت همه ما خواهد بود، زیرا به این ترتیب مرزها باز می‌شوند و اقتصاد ما رشد خواهد کرد و هر دو طرف سود خواهند برد. ما نمی‌توانیم در مسابقه تسلیحاتی پیروز شویم، ما ۲.۵ میلیون نفر هستیم، اما با صلح می‌توانیم امنیت را به دست آوریم.» (Tert, 2025)

در مجموع، تحرکات اقتصادی ترکیه در قبال ارمنستان - از انتصاب نمایندگان ویژه و از سرگیری پروازها تا فعالیت شورای بازرگانی ترکیه-ارمنستان - نه نشانه ای از همگرایی واقعی و احترام متقابل، بلکه بخشی از یک راهبرد سنجیده برای نفوذ نرم ترکیه و استثمار اقتصادی ارمنستان است. ترکیه با پوشش «عادی سازی روابط» و «همگرایی منطقه ای»، در عمل بازار، زیرساختها و مسیرهای ارتباطی ارمنستان را به طور یک طرفه به روی منافع خود می گشاید و همزمان زمینه را برای اجرای کریدور جعلی زنگزور فراهم می کند؛ کریدوری که یکپارچگی سرزمینی ارمنستان، مرز آن با ایران و استقلال راهبردی ایروان را به شدت تهدید می کند.

استفاده از چهره های ارمنی مقیم ترکیه برای مشروعیت بخشی به این پروژه و وانمود کردن آن به عنوان فرصتی برای صلح و رشد اقتصادی، بخشی از دیپلماسی عمومی ترکیه است تا ارمنستان را در موقعیت پذیرش تدریجی سلطه اقتصادی و امنیتی بلوک آنکارا - باکو قرار دهد. بدین ترتیب، آنچه «عادی سازی روابط» خوانده می شود، در واقع ابزاری برای مهار و وابسته کردن ارمنستان، قطع پیوند راهبردی آن با ایران و تبدیل این کشور به حاشیه ژئواکونومیک و امنیتی ترکیه در جنوب قفقاز است.

4. تلاش ترکیه برای تقویت قدرت نرم سیاسی و فرهنگی در ارمنستان

ترکیه علاوه بر نفوذ نرم اقتصادی، به دنبال تقویت قدرت نرم سیاسی و فرهنگی خود نیز در ارمنستان است که این تلاش ها نیز پس از جنگ 2020 قراباغ شدت گرفته است. در ادامه این تلاش ها را قبل و بعد از جنگ 2020 قراباغ مرور می کنیم.

4.1. تقویت قدرت نرم سیاسی و فرهنگی ترکیه در ارمنستان قبل از جنگ 2020

نمونه مهمی از «دیپلماسی مسیر دوم» و تلاش برای پیشبرد دیپلماسی عمومی و قدرت نرم ترکیه در قبال ارمنستان قبل از جنگ 2020 قراباغ، تشکیل «کمیسیون آشتی ارمنی-ترکی» بود که ابتکاری میانجیگرانه بود و با تلاش های دولت آمریکا در ۹ ژوئیه ۲۰۰۱ در ژنو تشکیل شد و شش عضو ترک و چهار عضو ارمنی داشت. این کمیسیون با حضور مقامات سابق دولتی ارمنستان و ترکیه، دیپلمات ها، دانشگاهیان و نمایندگان جامعه مدنی تشکیل شد. اگرچه قدرت نرم و دیپلماسی عمومی در حوزه هایی که ارتباط چندانی با مسائل سیاسی ندارند، به راحتی قابل اجرا و مؤثرتر هستند، اما فعالیت های «کمیسیون آشتی ارمنی-ترکی» حول حساس ترین موضوع در روابط ارمنستان با ترکیه یعنی نسل کشی ارمنه متمرکز شده بود. (Yapıcı, 2013, pp.157-159)

با توجه به ارتباط ضعیف اعضا با دولت های خود به خصوص در طرف ارمنی، بدبینی ارمنه به این کمیسیون (که آن را ابزار دست آمریکا برای حل مناقشه قراباغ و سپس تأمین امنیت انرژی و منافع نفتی خود، از جمله پیشبرد پروژه خط لوله باکو - جیحان می دانستند)، عدم همراهی عمومی با این اقدام، بی اعتمادی ناشی از حمایت ترکیه از جمهوری آذربایجان و از همه مهم تر عدم پذیرش رسمی نسل کشی ارمنه توسط دولت ترکیه، کار این کمیسیون به هیچ نتیجه مشخصی در سطح روابط رسمی بین دو کشور منجر نشد. اما محافل دانشگاهی ترکیه این دیدگاه را ترویج کردند که اگر «کمیسیون آشتی ارمنی-ترکی» تحت تأثیر دیاسپورای ارمنی قرار نمی گرفت، می توانست به نتایج بسیار ملموس تری دست یابد و از خود سلب مسئولیت کردند (Mandacı, 2014, pp.235-257).

در نهایت کمیسیون مذکور در مرحله نهایی فعالیت های خود و قبل از فروپاشی نهایی در دسامبر 2011، درخواستی برای بررسی این مساله مطرح کرد که آیا کنوانسیون 1948 سازمان ملل متحد برای بررسی

نسل‌کشی سال 1915 قابل اجرا است یا خیر و برای بررسی موضوع به «مرکز بین‌المللی عدالت انتقالی» مراجعه کرد. در نتیجه، گزارش مربوطه «مرکز بین‌المللی عدالت انتقالی» در این مورد منتشر شد که در بخش نتیجه‌گیری آن آمده است: «... حداقل برخی از سازمان‌دهندگان آن رویدادها (نسل‌کشی ارمنه) می‌دانستند که پیامد اقداماتشان نابودی کامل یا جزئی ارمنه آناتولی شرقی خواهد بود یا پیوسته با چنین هدفی عمل می‌کردند، بنابراین، نیت آنها نسل‌کشی بود.» (International Center for Transitional Justice, 2002, p.17)

به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه در سال 2002 نیز بر شکل‌گیری نوع جدیدی از جامعه مدنی در ترکیه تأثیر گذاشت و تا حدودی فعالیت‌های افراد درگیر در مسائل مختلف مربوط به ارمنه را تسهیل کرد. البته این فضای باز تنها چند سال ادامه یافت و پس از مدتی محدود شد. (Şahin, 2019, pp.405-427) تعدادی از سازمان‌های غیردولتی تأسیس شدند، سازمان‌های مردم‌نهاد که در زمینه‌های مختلف فعالیت می‌کنند، تقویت شدند. این تحولات همچنین به افزایش تماس‌های ارمنی-ترکی در سطح غیررسمی کمک کرد (Ter-Matevosyan, 2016, pp.3-6).

در غیاب روابط دیپلماتیک، ابتکاراتی نیز توسط برخی نهادهای دولتی به اجرا گذاشته شد که نوع اجرای آن دوباره در طرف ارمنی بدبینی ایجاد کرد. به عنوان مثال، در سال ۲۰۰۷، وزارت فرهنگ جمهوری ترکیه مراسم نمادین بازسازی و افتتاح کلیسای سورب خاچ در جزیره آختامار در وان را آغاز کرد. طرف ترک همچنین از طرف ارمنی برای شرکت در این فرآیندها دعوت کرد. در پاسخ به این ابتکار، طرف ارمنی تصمیم گرفت هیئتی را به ریاست معاون وزیر فرهنگ جمهوری ارمنستان، شامل مورخان و نمایندگان جامعه فرهنگی، به ترکیه اعزام کند (mfa.am, 2007).

کلیسای سورپ خاچ زمانی مرکز علمی، مذهبی و فرهنگی ارمنیان بود. در پی واقعه نسل‌کشی ارمنه در سال ۱۹۱۵ میلادی، نیروهای عثمانی به غیر از کشتار روحانیان و اهالی جزیره و غارت اموال، کلیه کتاب‌های دست‌نویس کلیسا و اسناد تاریخی را به داخل دریاچه ریختند و افزون بر نژادکشی به فرهنگ‌کشی هم دست زدند. پس از ایجاد جمهوری ترکیه و در پی سیاست ارمنی‌زدایی حاکمان ترک، ارتش ترکیه در سال ۱۹۶۰ میلادی با انتقال مقادیری مواد منفجره به جزیره در صدد انهدام این کلیسا برآمد اما با انعکاس خبر آن در خارج و اعتراض اهالی و برخی از اندیشمندان، از جمله یاشار کمال، روبه‌رو شد و در نتیجه، دست از این جنایت برداشت. یاشار کمال، اندیشمند و فرهیخته کردتبار ترکیه، با کمک دوستان و ارتباطاتش توانست تا حدودی برای حفظ این کلیسا اقداماتی صورت دهد. در همان دهه‌ها، این جزیره تبدیل به پایگاهی نظامی شد. در این دوره، کلیسای سورپ خاچ بارها هدف گلوله سربازان مستقر در جزیره قرار گرفت و در نتیجه، حجاری‌های آن آسیب‌های شدید دید (قضاریان، 1398).

کارشناسان ارمنی اظهار داشتند که افتتاح این کلیسا به عنوان موزه و نه در قالب کلیسا، تلاشی از سوی دولت ترکیه برای جداسازی این بنا از ریشه و هویت اصلی مکان مذهبی ارمنیان بوده است. لذا تبدیل این بنا به موزه به معنای جدا ساختن آن از جامعه ارمنی است. حتی، هنگامی که مرمت کلیسا به پایان رسید، ترکیه اجازه نداد بر بالای گنبد آن صلیب گذاشته شود و مراسم افتتاح موزه یا در واقع کلیسا بدون صلیب افراشته صورت گرفت. تا سه سال پس از افتتاح کلیسا به منزله موزه، ارمنیان اجازه برپایی مراسم مذهبی در آن را نداشتند. در پی فشارهای جامعه جهانی و ارمنیان جهان، ۹۵ سال پس از نسل‌کشی ارمنیان و تاراج کلیسا، سرانجام، در سال ۲۰۱۰ میلادی آیین مذهبی در این کلیسا برگزار و صلیبی بر بالای گنبد آن افراشته شد (Ibid.).

این نوع اقدامات در حوزه دیپلماسی عمومی طبقه بندی می شوند، زیرا نه بر دولت‌های ترکیه و ارمنستان، بلکه بر محافل و افشار مختلف اجتماعی و فرهنگی آن کشورها تأثیر بیشتری دارند. علاوه بر این، اخبار چنین ابتکاراتی به سرعت در رسانه‌های هر دو کشور منتشر می‌شوند و گاهی حتی به موضوع بحث‌های عمومی و سیاسی تبدیل می‌شوند. بنابراین، هم کمک ارمنستان در غلبه بر بلایای طبیعی و هم ابتکار عمل برای احیای بناهای فرهنگی را می‌توان از مظاهر تلاش برای اعمال قدرت نرم دانست که مستقیماً بین دو کشور رد و بدل می‌شود.

اما بررسی تلاش‌های ترکیه برای تقویت قدرت نرم سیاسی و فرهنگی در ارمنستان پیش از جنگ ۲۰۲۰ قریب‌تر نشان می‌دهد که این اقدامات نه از سر حسن نیت برای آشتی واقعی، بلکه به مثابه ابزاری برای سوءاستفاده از میراث فرهنگی و احساسات ارمنیها و در عین حال کارشکنی در مسیر به رسمیت شناسایی واقعیات تاریخی به کار گرفته شده اند. تجربه «کمیسسیون آشتی ارمنی-ترکی» به روشنی بیانگر این رویکرد است: ترکیه به جای پذیرش مسئولیت نسل کشی ۱۹۱۵، با سلب مسئولیت از خود و حمله به دیاسپورای ارمنی، عملاً هرگونه امکان گفتگوی صادقانه را مسدود کرد.

در عرصه فرهنگی نیز الگوی مشابهی دیده می‌شود. بازسازی و افتتاح کلیسای سورپ خاچ در جزیره آختامار به عنوان «موزه»، بدون نصب صلیب و با ممانعت چندساله ترکیه از برگزاری آیین‌های مذهبی، نمونه ای آشکار از تلاش برای مصادره میراث ارمنی، جداسازی آن از هویت زنده ارمنی و تبدیل آن به نمایش تبلیغاتی بود. ترکیه با این اقدامات، مدعی همگرایی فرهنگی شد، اما در عمل به سیاست ارمنی زدایی و انکار هویت دینی و تاریخی ارمنه ادامه داد و تنها در برابر فشارهای بین المللی اندکی عقب نشینی کرد. این رفتار دوگانه - ادعای آشتی اما ادامه انکار واقعیات، مانع تراشی و استفاده ابزاری از نمادهای فرهنگی - نشان دهنده سوءاستفاده هدفمند از قدرت نرم و کارشکنی عمدی در مسیر عادی سازی واقعی روابط است. بدین ترتیب، آنچه ترکیه «دیپلماسی فرهنگی» مینامد، در حقیقت ابزاری برای مشروعیت بخشی به سیاستهای انکارگرایانه، تضعیف و تحریف هویت ارمنی و مهار خواسته های تاریخی ارمنستان است، نه گامی صادقانه به سوی آشتی پایدار.

4.2. تقویت قدرت نرم سیاسی و فرهنگی ترکیه در ارمنستان پس از جنگ 2020

پس از جنگ دوم قره‌باغ (۲۰۲۰) و تغییر بنیادین موازنه قدرت در قفقاز جنوبی، ترکیه راهبرد نفوذ نرم در ارمنستان را از کانال‌های غیرنظامی و به‌ویژه حوزه‌های فرهنگی، آموزشی و هنری نیز به‌شدت فعال کرد. این اقدامات چند هدف راهبردی را دنبال می‌کند: بازنویسی حافظه تاریخی ارمنه از جمله در مورد مسئله نسل‌کشی و روایت سازی جعلی در مورد آن به عنوان یک رنج مشترک و امکان همزیستی مسالمت آمیز دو کشور، دستکاری هویتی و جریان سازی فرهنگی و تمدنی به نفع محور آنکارا-باکو در داخل جامعه ارمنستان، و زمینه‌سازی فرهنگی-روانی برای پذیرش کریدور جعلی زنگزور. در ادامه مهم‌ترین اقدامات با ذکر مثال‌های عینی، شواهد و منابع دقیق تشریح می‌شود.

4.2.1. اقدامات فرهنگی: مرمت نمادها، جشنواره‌ها و تاریخ سازی جعلی

مرمت پل تاریخی آنی: یکی از نمادین‌ترین اقدامات فرهنگی در روند عادی‌سازی روابط ترکیه و ارمنستان، مرمت مشترک پل تاریخی آنی بر روی رودخانه آخوریان در مرز دو کشور است. این پل از آثار تاریخی مرتبط با مسیرهای تجاری قرون‌وسطی و جاده ابریشم به شمار می‌رود. در فوریه ۲۰۲۳، در جریان دیدار وزیران خارجه دو کشور، مرمت مشترک پل آنی به‌عنوان یکی از پروژه‌های همکاری میان دو طرف مطرح و مورد توافق قرار گرفت (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2023). در سپتامبر ۲۰۲۵ نیز نمایندگان ویژه دو کشور، سردار قلیچ و روبن روبینیان،

بر انجام اقدامات لازم برای مرمت مشترک پل توافق کردند. (Ministry of Foreign Affairs of Türkiye, 2025).

این روند در مه ۲۰۲۶ وارد مرحله اجرایی مهمی شد و پروتکل عملیات مشترک مرمت پل آنی میان نمایندگان ویژه دو کشور به امضا رسید. مقامات ترکیه این پروژه را نمونه‌ای از همکاری عملی و اعتمادسازی میان دو کشور دانستند (Prime Minister of the Republic of Armenia, 2026; Anadolu Agency, 2026).

بر طبق روایت سازی ترکیه، این اقدام در نهایت باعث غلبه روایت همزیستی تاریخی بر روایت رقابت‌های قومی میان ترکیه و ارمنستان خواهد شد. امری که البته با واقعیات تاریخی و حملات مکرر عثمانی و سپس دولت نوپای ترکیه به ارمنستان برای کشتار میلیون‌ها ارمنی و تصرف آن در دهه‌های آغازین قرن بیستم تناسبی ندارد. در واقع ترکیه با بازسازی یک میراث تاریخی به دنبال ساخت روایت تحریف شده همزیستی میان ترکیه با ارمنستان است. تأکید ترکیه بر دوره‌های تجارت و همزیستی تاریخی، بدون توجه همزمان به منازعات و خشونت‌های تاریخی عثمانی علیه ارمنه، می‌تواند به شکل‌گیری روایتی گزینشی از گذشته منطقه منجر شود که با به فراموشی سپردن بخشی از تاریخ به پیشبرد نفوذ ترکیه در قفقاز جنوبی کمک می‌کند.

راه‌اندازی جشنواره‌ها و نمایشگاه‌های مشترک فرهنگی: پس از جنگ دوم قره‌باغ در سال ۲۰۲۰ و آغاز روند عادی‌سازی روابط میان ترکیه و ارمنستان، همکاری‌های فرهنگی و هنری میان دو کشور به‌تدریج افزایش یافت. بخش مهمی از این فعالیت‌ها در قالب پروژه‌های مورد حمایت نهادهای غیردولتی ترکیه و اروپا، از جمله بنیاد هرانت دینک، سازمان آنادولو کولتور، بنیاد اوراسیا و شبکه‌های فرهنگی مستقل انجام شد. این برنامه‌ها شامل نمایشگاه‌های هنری، جشنواره‌های فیلم، کارگاه‌های آموزشی، اقامت‌های هنری، اجراهای موسیقی و نشست‌های مشترک میان هنرمندان، روزنامه‌نگاران و پژوهشگران دو کشور بود. برگزارکنندگان این طرح‌ها هدف اصلی خود را افزایش اعتماد متقابل، مقابله با کلیشه‌های تاریخی، توسعه گفت‌وگوی فرهنگی و ایجاد ارتباط مستقیم میان جوامع مدنی ترکیه و ارمنستان عنوان کرده‌اند (anadolukultur, 2022).

در حوزه فرهنگ و هنر، پس از سال ۲۰۲۰ نیز نمونه‌هایی از همکاری مستقیم میان هنرمندان ترکیه و ارمنستان ادامه یافت، هر چند در مواردی دولت ترکیه و با سخت‌گیری و حتی دستگیری تعدادی از افراد فعال در این طرح‌ها حضور هنرمندان ارمنی در خاک ترکیه و به خصوص شرق این کشور که میراث ارمنی در آن وجود دارد را دچار محدودیت کرد. در حوزه موسیقی، پروژه Music Action Lab Women که در فوریه ۲۰۲۰ با حضور موسیقیدانانی از ارمنستان و ترکیه آغاز شده بود و به دلیل همه‌گیری کووید-۱۹ و جنگ ۲۰۲۰ متوقف شده بود، از سال ۲۰۲۳ با برگزاری اقامت‌های هنری و تولید مشترک ادامه یافت. همچنین در نوامبر ۲۰۲۴، بنیاد هرانت دینک برنامه Turkey-Armenia Music Dialogue را برگزار کرد که طی آن موسیقی دانان و متخصصان موسیقی دو کشور در کارگاه‌ها و تمرین‌های مشترک شرکت کردند و در کنسرتی با عنوان Melodies Beyond Borders به اجرای موسیقی پرداختند (yerkir, 2024).

در حوزه سینما نیز همکاری میان Golden Apricot Yerevan و Anadolu Kültür International Film Festival از سال ۲۰۰۸ از طریق Armenia-Turkey Cinema Platform شکل گرفت و کارگاه‌ها، تبادل فیلمسازان و تولیدهای مشترک را تسهیل کرد. (anadolukultur, Ibid) در حوزه هنرهای تجسمی و حافظه تاریخی نیز بنیاد هرانت دینک در سال ۲۰۲۲ نمایشگاه

«Hrant Dink: Here and Now» را در ایروان برگزار کرد که موضوعاتی همچون حافظه، عدالت، حقوق اقلیت‌ها، گفت‌وگو و همزیستی را مورد توجه قرار داد و در حاشیه آن برنامه‌هایی درباره پیوند هنر و مواجهه با گذشته برگزار شد (hrantdink, 2022).

از منظر نظریه‌های روابط بین‌الملل، این برنامه‌ها را می‌توان نمونه‌ای از دیپلماسی مسیر دوم و قدرت نرم دانست. برخلاف مذاکرات رسمی دولت‌ها، از طریق این پروژه‌ها تلاش شده از طریق تعامل میان هنرمندان، دانشگاهیان، رسانه‌ها و فعالان مدنی، فضای اجتماعی مساعدتری برای کاهش تنش‌های تاریخی ایجاد بین ترکیه و ارمنستان ایجاد شود تا روند عادی‌سازی روابط، افزایش شناخت متقابل و تقویت همکاری‌های فرهنگی پیگیری شود. از این منظر، هنر و فرهنگ به‌عنوان ابزاری برای ایجاد ارتباطات انسانی و کاهش فاصله‌های ذهنی میان این دو جامعه مورد استفاده قرار گرفته‌اند تا تصویر ذهنی ارمنه از ترکیه به عنوان کشوری مهاجم و متجاوز تغییر کند. انتشار کتب و برگزاری نمایشگاه‌هایی توسط ترکیه برای القای همزیستی ارمنه و ترکان عثمانی را می‌توان در همین راستا دانست.

برای نمونه در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱ نمایشگاه «Coulisse: Hagop Ayvaz, A Chronicler of Theater» در استانبول برگزار شد که تاریخ تئاتر ارمنی در استانبول و نقش ارمنه در حیات فرهنگی عثمانی و ترکیه را برجسته می‌کرد و در معرفی رسمی آن، نمایشگاه به‌عنوان فرصتی برای بازشناسی «فرهنگ زندگی مشترک دو طرف» معرفی شده بود (ykykultur, 2021). در همان دوره مؤسسه تاریخ ترک نیز با روایت‌سازی به نفع عثمانی مجموعه‌ای با عنوان «Birlikte Yaşama Kültürü» (فرهنگ همزیستی) منتشر کرد که در آن موضوعاتی همچون «نمونه‌های همزیستی با ارمنه در دوره سلجوقی و عثمانی» و «فرهنگ همزیستی با ارمنه در جامعه عثمانی» بررسی شد، امری که با هدف حاشیه راندن واقعیات تاریخی در مورد نسل‌کشی ارمنه صورت می‌گیرد (ttk.gov.tr, 2021).

تاریخ‌سازی جعلی: یکی از عناصر مهم در دیپلماسی فرهنگی و روایت‌سازی تاریخی ترکیه درباره روابط با ارمنستان، تأکید بر مفاهیمی همچون «تاریخ مشترک»، «رنج مشترک»، «حافظه مشترک» و «فرهنگ همزیستی» است. برای نمونه، ریاست واحد ارتباطات ریاست‌جمهوری ترکیه در سال ۲۰۲۲، در کنفرانسی درباره نسل‌کشی سال ۱۹۱۵، این وقایع را در چارچوب «رنج مشترک» مردم سرزمین‌های عثمانی مطرح کرد و بر «گذشته مشترک»، «حافظه مشترک» و «آینده مشترک» ترک‌ها و ارمنه تأکید نمود. این چارچوب گفتمانی را می‌توان بخشی از تلاش ترکیه برای تحریف واقعیت نسل‌کشی سال ۱۹۱۵ و بازتعریف آن در قالب مفاهیم آشوب، همزیستی و آینده مشترک دانست (Republic of Türkiye Directorate of Communications, 2022).

در مقابل، این روند در داخل ارمنستان با واکنش‌های متفاوتی روبه‌رو شده است. حامیان این برنامه‌ها معتقدند که گسترش تعاملات فرهنگی می‌تواند به کاهش بی‌اعتمادی تاریخی، از بین رفتن مرزهای ذهنی و فیزیکی دو کشور و فراهم شدن زمینه‌ای برای همکاری‌های آینده کمک کند. اما بسیاری از احزاب، پژوهشگران و جریان‌های منتقد در ارمنستان هشدار داده‌اند که چنین پروژه‌هایی ممکن است به‌تدریج روایت‌های تاریخی و هویتی واقعی را تحریف کرده و حساسیت جامعه ارمنی نسبت به برخی مسائل تاریخی و سیاسی مانند نسل‌کشی ارمنه را کاهش دهد. نگرانی اصلی لزوماً مخالفت با تبادل فرهنگی دو کشور نیست، بلکه احتمال آن است که تأکید بر مفاهیمی مانند «میراث مشترک»، «همزیستی تاریخی» و «خاطره مشترک»، در صورت جدا شدن از بحث مسئولیت تاریخی و نسل‌کشی ترکیه، به چارچوب‌بندی تدریجی حافظه تاریخی ارمنه به شکلی تحریف شده منجر شده و تکرار فجایع

قبلی را به شکلی مدرن در قالب استثمرات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در پی داشته باشد (Salomoni, 2024, p. 190).

4.2.2. اقدامات آموزشی: بورسیه‌های تحصیلی و دیپلماسی دانشگاهی

اختصاص بورسیه‌های ترکیه به دانشجویان ارمنی (Türkiye Bursları): یکی از حوزه‌هایی که در سال‌های اخیر به‌عنوان ابزاری برای افزایش تماس‌های انسانی و آموزشی میان ترکیه و ارمنستان مورد استفاده قرار گرفته، آموزش عالی و اعطای بورسیه‌های تحصیلی است. ریشه برنامه کنونی بورسیه‌های ترکیه به «پروژه دانشجویان بزرگ» بازمی‌گردد که در سال ۱۹۹۲ با هدف جذب دانشجویان کشورهای مختلف به مؤسسات آموزش عالی ترکیه آغاز شد. این نظام در سال ۲۰۱۲ بازسازی شد و تحت عنوان «بورسیه‌های ترکیه» به شکل متمرکزتری زیر نظر ریاست امور ترک‌های خارج از کشور و جوامع خویشاوند قرار گرفت. (ytb.gov.tr, 2026)

شهروندان ارمنستان از همان مرحله نخست بازسازی این نظام در سال ۲۰۱۲ در یکی از برنامه‌های رسمی آن، یعنی «برنامه بورسیه کارشناسی دریای سیاه»، صراحتاً واجد شرایط شناخته شدند. راهنمای رسمی برنامه سال ۲۰۱۲، ارمنستان را در کنار کشورهای هم‌چون روسیه، رومانی، بلاروس، استونی، گرجستان، اوکراین، لهستان و جمهوری چک در فهرست کشورهای مشمول این بورسیه قرار می‌داد. این برنامه برای شهروندان کشورهای مذکور امکان درخواست برای تحصیل در مقطع کارشناسی در ترکیه را فراهم می‌کرد. (adu.edu.tr, 2012)

این روند در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. گزارش سال ۲۰۱۳ درباره برنامه بورسیه‌های ترکیه نشان می‌دهد که در آن سال، برای نخستین بار متقاضیانی از ارمنستان به‌طور مشخص در فرایند درخواست بورسیه ترکیه حضور یافتند. بر اساس گزارش منتشرشده در روزنامه حریت و بازنشر آن در رسانه ترکی Habertürk در نوامبر ۲۰۱۳، از میان بیش از ۱۴۰ هزار متقاضی از ۱۵۰ کشور، دو دانشجو از ارمنستان برای تحصیل در دانشگاه‌های ترکیه در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری درخواست داده بودند. این گزارش همچنین تصریح می‌کند که به متقاضیان ارمنستان، اسرائیل و آمریکا بورسیه اعطا شد، هرچند تعداد دقیق بورسیه‌های اعطاشده به هر یک از این کشورها اعلام نشده بود. (demokrathaber, 2013)

افزون بر این، در چارچوب روند عادی‌سازی روابط دو کشور، بورسیه‌های متقابل به پنج دانشجوی دانشگاهی از هر یک از دو کشور اعطا شد. (anadolujansi.gov.tr, 2026) ترکیه همین طرح را در قبال دانشجویان دیگر کشورهای همسایه، عرب و نیز کشورهای منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نیز با اهداف مشابه به پیش می‌برد.

باید توجه داشت که اعطای بورس از سوی ترکیه با هدف ایجاد روابط بلندمدت و شکل‌دهی به شبکه‌ای جهانی از فارغ‌التحصیلان و «رهبران آینده» دنبال می‌شود. (YTB, 2026a). از این منظر، این برنامه را می‌توان فراتر از یک سازوکار اعطای کمک‌هزینه تحصیلی و در قالب ابزاری برای جامعه‌پذیری نخبگان و شبکه‌سازی فراملی به نفع ترکیه در دیگر نقاط جهان تحلیل کرد.

اهمیت سیاسی این سیاست در ترکیب آموزش دانشگاهی، یادگیری زبان، مواجهه با فرهنگ و ایجاد شبکه‌های پایدار پس از فارغ‌التحصیلی نهفته است. دانشجویان کشورهای قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی که در ترکیه تحصیل می‌کنند، با نهادهای ترکیه، زبان ترکی، شبکه‌های دانشگاهی و برداشت‌های این کشور از تاریخ و سیاست منطقه آشنا می‌شوند. تأکید YTB بر آموزش زبان ترکی از این جهت اهمیت

دارد که زبان صرفاً ابزار ارتباط نیست، بلکه می‌تواند حامل عناصر هویتی، فرهنگی و تاریخی مد نظر دولت ترکیه نیز باشد. (YTB, 2026b) مطالعات دانشگاهی درباره سیاست خارجی ترکیه نیز نشان می‌دهند که آموزش، برنامه‌های فرهنگی، کمک‌های توسعه‌ای و ارتباطات مردمی به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان ابزارهای قدرت نرم ترکیه، به‌ویژه در قفقاز و آسیای مرکزی، برای پیشبرد اهداف اقتصادی و فرهنگی و سیاسی و امنیتی آن مورد استفاده قرار گرفته‌اند (Aras & Fidan, 2015; Mamedov, 2023).

این سیاست در زمینه تولید و انتشار روایت‌های تاریخی نیز قابل بررسی است. دولت ترکیه درباره وقایع سال ۱۹۱۵ روایت رسمی متفاوتی از روایت ارمنی ارائه می‌کند و کاربرد مفهوم «نسل‌کشی» درباره این وقایع را رد می‌کند. از این‌رو، نهادهای آموزشی، دانشگاهی و فرهنگی ترکیه در چارچوب گسترده‌تری از سیاست هویتی و تاریخی فعالیت می‌کنند که در آن تاریخ امپراتوری عثمانی، قفقاز، هویت ترکی و مسئله ارمنی به شیوه‌ای متفاوت از روایت غالب ارمنستان تفسیر می‌شود (Souleimanov, Ehrmann, & Kopeček, 2013). البته از نظر روش‌شناختی نمی‌توان نتیجه گرفت که هر دانشجوی خارجی تحصیل‌کرده در ترکیه الزاماً دیدگاه‌های دولت ترکیه را می‌پذیرد؛ بلکه استدلال دقیق‌تر آن است که حضور طولانی‌مدت در محیط دانشگاهی و فرهنگی ترکیه فرصت بیشتری برای اثرگذاری آنکارا بر چارچوب‌های فکری و تحلیلی نخبگان آینده کشورهای منطقه و از جمله ارمنستان ایجاد می‌کند.

در یک تحلیل گسترده‌تر، ترویج نظام‌مند زبان و فرهنگ ترکی، ایجاد شبکه‌های دانشگاهی فراملی و تقویت پیوندهای نهادی میان کشورهای منطقه قفقاز و ترک‌زبان آسیای مرکزی با ترکیه می‌تواند به شکل‌گیری نوعی هویت مشترک ترک‌تبارانه برای پیشبرد سیاست‌های ترکیه کمک کند. به‌ویژه در میان نسل جوان و نخبگان کشورهای قفقاز و آسیای مرکزی، این سازوکارها می‌توانند زمینه پذیرش بیشتر ایده‌های آنکارا درباره «جهان ترک» و پیوندهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن را فراهم کنند تا نسل جدید ارمنه در برابر پیوستن به این روند مقاومت نکنند. (Aras & Fidan, 2015).

اهمیت ژئوپلیتیکی این مسئله زمانی افزایش می‌یابد که اعضای شبکه‌های هویتی و نخبگانی تحصیل کرده در ترکیه، مسئولیت‌هایی را در کشورهای قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی بپذیرند و به اجرای پروژه‌های اتصال منطقه‌ای و زیرساختی مد نظر ترکیه پیوند بخورند. حمایت ترکیه از توسعه ارتباطات میان ترکیه، جمهوری ارمنستان، جمهوری آذربایجان و آسیای مرکزی را باید در چارچوب راهبرد گسترده‌تر اوراسیایی آنکارا بررسی کرد. از این منظر، پیشبرد اجرای کریدور جعلی زنگزور با افزایش استقبال جوانان ارمنی از برنامه‌های بورسیه کشور ترکیه مرتبط است.

در محیط ژئوپلیتیکی گسترده‌تری که در آن آموزش، فرهنگ، اقتصاد، حمل‌ونقل و شبکه‌های نخبگان تحت نفوذ ترکیه قرار بگیرند، مقابله با این کریدور به یک چالش جدی مبدل می‌شود. بنابراین، این شبکه‌ها می‌توانند به تدریج و با گسترش نفوذ آنکارا در میان نسل آینده نخبگان منطقه، زمینه پذیرش بیشتر دیدگاه‌های ترکیه و ایجاد زیرساخت اجتماعی و فکری لازم درباره تاریخ منطقه، هویت ادعایی ترک‌تبارانه، یکپارچگی اقتصادی و اولویت‌های ژئوپلیتیکی ترکیه را فراهم کنند. (Aras & Fidan, 2015; Mamedov, 2023; Nazarenko-Ignatenko, 2026).

برگزاری همایش‌های دانشگاهی با طرح روایت «آشتی تاریخی»: از سال ۲۰۲۰ و به‌ویژه پس از جنگ دوم قره‌باغ، هم‌زمان با آغاز روند جدید عادی‌سازی روابط آنکارا و ایروان، دانشگاه‌ها، مراکز پژوهشی و نهادهای علمی ترکیه نیز به یکی از عرصه‌های بازتعریف روابط دو کشور تبدیل شدند. در

این فضا، بخشی از ادبیات دانشگاهی ترکیه بر مفاهیمی مانند «آشتی»، «حل مناقشه»، «تاریخ مشترک»، «همزیستی» و ضرورت عبور از مناقشات تاریخی برای دستیابی به همکاری‌های آینده تمرکز کرده است. برای نمونه، دانشگاه مرمره در آوریل ۲۰۲۱ نشست دانشگاهی با عنوان «در ۲۴ آوریل ۱۹۱۵ چه اتفاقی افتاد؟» برگزار کرد که در آن موضوع مناقشه ارمنی - ترکی و وقایع ۱۹۱۵ از منظر پژوهشگران ترک بررسی شد. (Marmara University, 2021). همچنین مرکز مطالعات اوراسیا یا AVİM از سال ۲۰۲۰ مجموعه‌ای مستمر از کنفرانس‌های علمی درباره روابط ترکیه و ارمنستان و مناقشه مربوط به وقایع ۱۹۱۵ برگزار کرده و مقالات و سخنرانی‌های این نشست‌ها را در قالب مجموعه‌های پژوهشی منتشر کرده است (AVİM, 2022).

در سطح مفهومی، این فعالیت‌ها را می‌توان بخشی از تلاش ترکیه برای انتقال مناقشه از چارچوب «نسل‌کشی و مسئولیت تاریخی ترکیه برای پذیرش و عذرخواهی» به چارچوب «آشتی، مدیریت مناقشه و آینده مشترک» دانست. مقاله Ebru Çoban Öztürk در نشریه Ermeni Araştırmaları در سال ۲۰۲۳ نمونه روشنی از این رویکرد است: نویسنده روابط ترکیه و ارمنستان را یک «مناقشه غیرفعال» توصیف کرده و امکان تبدیل روابط منجمد به روابط مثبت را از طریق رویکردهای حل مناقشه و آشتی بررسی می‌کند (Çoban Öztürk, 2023, pp. 53–70). در همین چارچوب، Könlü Şahin در مقاله‌ای درباره روند عادی‌سازی روابط ترکیه و ارمنستان، بر سابقه چندصدساله زندگی مشترک ترک‌ها و ارمنه در یک جغرافیای واحد تأکید کرده و عادی‌سازی روابط دو کشور را در چارچوب تلاش‌های جاری آنکارا و ایروان بررسی می‌کند. وی همچنین بر ضرورت نگاه به آینده در روابط دو کشور تأکید کرده و روند عادی‌سازی روابط ترکیه و ارمنستان را با روند صلح میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان مرتبط می‌داند (Şahin, 2023).

این فعالیت‌های دانشگاهی از طرح واحد و متمرکز دولت ترکیه برای تغییر روایت در مورد ارمنه حمایت کرده و نشان‌دهنده شکل‌گیری یک فضای گفت‌وگویی است که در آن برخی نهادهای علمی و پژوهشی ترکیه، در کنار دیپلماسی رسمی و جامعه مدنی، بر «آشتی»، «تاریخ مشترک» و «آینده مشترک» تأکید می‌کنند. از سوی دیگر، برخی پژوهش‌های دانشگاهی در ارمنستان نشان می‌دهند که جنگ ۲۰۲۰ و حمایت ترکیه از جمهوری آذربایجان، برداشت جامعه ارمنی از ترکیه را پیچیده‌تر کرده و علیرغم تلاش جریان‌های طرفدار عادی‌سازی روابط با ترکیه، نگرانی‌ها و برداشت‌های منفی تاریخی را در مورد تقویت کرده است؛ بنابراین، تلاش برای طرح مفاهیمی مانند آشتی، عادی‌سازی و تاریخ مشترک در فضای دانشگاهی و پژوهشی ترکیه، لزوماً به تغییر نگرش جامعه ارمنی نسبت به ترکیه منجر نشده و پس از جنگ ۲۰۲۰ حتی با موانع اجتماعی قدرتمندی مواجه شده است (Papazian, 2023, pp. 317–338).

هدف از این اقدامات، تاریخ‌سازی و هویت‌سازی جدید و جعلی در ذهن نخبگان و جوانان ارمنستان برای ایجاد چهره‌ای مثبت از ترکیه و عثمانی، کاستن از مقاومت فرهنگی و هویتی در جامعه ارمنستان در قبال سیاست‌های ترکیه و تسهیل حضور اقتصادی و سیاسی و امنیتی ترکیه در جامعه ارمنستان در سال‌های آینده است که دستکاری تمدنی و تغییر ارزش‌های جامعه ارمنی را تسهیل می‌کند. هدف نهایی، استحاله فرهنگی در ارمنستان، ایجاد فرهنگ جدید و تغییر الگوی سیاسی حاکم و استثمار اقتصادی و فرهنگی این کشور خواهد شد.

4.2.3. اقدامات رسانه‌ای: گزارش‌های خبری و فیلم‌های مستند

پس از جنگ 2020 قراباغ، ترکیه با بهره‌گیری از ابزارهای قدرت نرم، از جمله رسانه‌های بین‌المللی مانند TRT World و TRT Avaz، پروژه‌های تلویزیونی و مستندگونه‌ای تولید و تلاش کرده تصویری مثبت از همکاری‌های فرامرزی، اتصال منطقه‌ای و عادی‌سازی روابط با ارمنستان ارائه کند که همراستا با دیگر فعالیت‌های فرهنگی این کشور در قبال ارمنستان است. برخی تحلیلگران این اقدامات را بخشی از زمینه‌سازی اجتماعی در ارمنستان برای پذیرش بیشتر پروژه‌های ترانزیتی منطقه‌ای، از جمله کریدور جعلی زنگزور از طریق استان سیونیک، ارزیابی می‌کنند؛ هرچند ترکیه به طور رسمی این فعالیت‌ها را دارای اهداف فرهنگی و اقتصادی و در قالب توسعه اتصالات و همکاری‌های منطقه‌ای، توسعه تجارت، کاهش موانع حمل‌ونقل و ارتقای صلح و رفاه اقتصادی توصیف می‌کند (Parim & Çetin, 2021).

تولیدات شبکه TRT درباره کریدورهای حمل‌ونقل: شبکه‌های TRT World و TRT Avaz در شش سال اخیر ده‌ها گزارش، مستند کوتاه و برنامه تحلیلی درباره موضوعاتی همچون کریدور میانی، راه‌آهن باکو-تفلیس-قارص، ضرورت اتصال نخجوان به جمهوری آذربایجان از خاک ارمنستان، اهمیت ژئوپلیتیکی سیونیک، نقش ترکیه در اتصال اروپا و آسیا تولید کرده و در این برنامه‌ها معمولاً بر مفاهیمی مانند اهمیت اتصال بدون مانع بین باکو و آنکار، توسعه منطقه‌ای تجارت، صلح از طریق تکیه بر اقتصاد و احیای جاده ابریشم با محوریت ترکیه و کشورهای ترک تأکید کرده اند.

شبکه TRT Avaz نیز با تولید و پخش مجموعه مستند Modern İpek Yolu و مشارکت در پروژه «بسته گردشگری مشترک جاده ابریشم مدرن»، در بازنمایی جاده ابریشم به‌عنوان بستری برای پیوند میان جوامع و کشورهای ترک‌زبان نقش داشته است. این پروژه که با هماهنگی دبیرخانه شورای همکاری سازمان کشورهای ترک و TRT Avaz از سال ۲۰۱۸ آغاز شد، بر پیوند کشورهای عضو از طریق مسیرهای مشترک گردشگری و معرفی میراث تاریخی و فرهنگی مشترک آنان تأکید داشت. از این منظر، «جاده ابریشم مدرن» صرفاً یک پروژه حمل‌ونقلی و تجاری نبود، بلکه در سطح فرهنگی و هویتی نیز به‌عنوان ابزاری برای تقویت ارتباط و همگرایی جهان ترک بازنمایی می‌شد. در مستند یادشده درباره اهمیت احیای جاده ابریشم در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی، تقویت جهان ترک و تسهیل حمل‌ونقل، تجارت و گردشگری در این منطقه با کاستن از موانع مرزی و سیاسی و فرهنگی مباحثی مطرح شده است (TRT Avaz, 2026؛ Türk Konseyi, 2018).

این تصویرسازی در پوشش مستقیم اخبار کریدور جعلی زنگزور نیز قابل مشاهده است. برای نمونه، TRT World در ژوئن ۲۰۲۲، از حمایت ترکیه از «گشایش فوری» کریدور جعلی زنگزور خبر داد و آن را مسیری برای اتصال مناطق غربی جمهوری آذربایجان به نخجوان معرفی کرد. در همان گزارش، این کریدور به عنوان ابزاری برای اتصال کشورهای منطقه و دارای تأثیر مثبت بر روند توسعه منطقه‌ای معرفی شده است (TRT World, 2022).

این شبکه در اکتبر ۲۰۲۳ نیز گزارشی اختصاصی با عنوان «کریدور زنگزور: اتصال ترکیه و آذربایجان از طریق ارمنستان» منتشر کرد و آن را بخشی از شبکه راه‌ها و خطوط ریلی دانست که می‌تواند آذربایجان و ترکیه را از طریق خاک ارمنستان به یکدیگر متصل کند در این گزارش به صراحت استان سیونیک از نظر تاریخی بخشی از خاک جمهوری آذربایجان دانسته شده که در سال 1920 توسط شوروی سابق به ارمنستان تقدیم شده و با استناد به اظهارات Matthew Bryza سفیر اسبق آمریکا در آذربایجان در مورد اهمیت اقتصادی شکل‌گیری کریدور مذکور تصریح شده با ایجاد این کریدور، ترکیه می‌تواند بدون نیاز به عبور از خاک ایران به دریای کاسپین، منابع طبیعی این

منطقه و ترک های آسیای مرکزی دسترسی یابد. ارمنستان هم که فقط با ایران تجارت دارد می تواند با ترکیه و باکو نیز تجارت داشته باشد. در انتها به طور ضمنی از ارمنستان به خاطر اصرار بر اعمال کنترل گمرکی و مرزی در خاک خود و در مسیر این کریدور انتقاد شده است!

گزارش دیگری در ژانویه ۲۰۲۴، این مسیر را در ارتباط با کریدور میانی، تجارت میان چین و اروپا و توسعه شبکه های حمل و نقل اوراسیا و دارای تاثیر مثبت بر کشورهای منطقه قرار داد. در هیچ یک از این گزارش ها خطرات ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک کریدور جعلی زنگزور برای استقلال، تمامیت ارضی و وحدت سرزمینی ارمنستان مورد اشاره قرار نگرفته است. رسانه های ترکیه، کریدور زنگزور را در یک روایت وسیع تر از «اتصال اوراسیا» و «احیای جاده ابریشم» قرار می دهند؛ روایتی که در آن زیرساخت حمل و نقل صرفاً یک پروژه فنی نیست، بلکه بخشی از نظم اقتصادی و ژئوپلیتیکی جدید اوراسیا تلقی می شود. (TRT World, 2023, 2024)

در واقع تماشای این مجموع گزارش های خبری و فیلم های مستند این تصور را به مخاطب القا می کند که همه این مناطق و از جمله ارمنستان و به خصوص استان سیونیک «تکه های جدا شده یک تمدن واحد» هستند و بدین ترتیب، ایجاد کریدور جعلی زنگزور، قطع پیوستگی جغرافیایی بین بخش های مختلف ارمنستان در صورت دستکاری هویتی و اشغال سیونیک و نیز از بین بردن پیوند مرزی و هویتی این کشور با ایران در ذهن بیننده «بازگشت به وضعیت طبیعی تاریخی» تعبیر می شود. این مستندها و گزارش های خبری رونق و پیشرفت ناشی از نفوذ اقتصادی ترکیه را به اهرمی برای خاموش سازی نگرانی های امنیتی در ارمنستان مبدل می کند تا ارمنه در ذهن خود ایجاد دالانی بدون کنترل مرزی و گمرکی ارمنستان را بپذیرند. بدین شکل، کریدور جعلی زنگزور نه به عنوان یک پدیده تحمیل شده سیاسی، بلکه به عنوان یک ضرورت تمدنی و لجستیکی بازنمایی می شود.

بنابراین هدف اصلی، عادی سازی عبور بدون مانع از جنوب ارمنستان در اذهان نخبگان و افکار عمومی ارمنی است. از این طریق تلاش می شود ذهنیت امنیتی-نظامی با ذهنیت اقتصادی-تاریخی جایگزین شود تا مقاومت در برابر ایجاد گذرگاه برون مرزی بین ترکیه-آذربایجان از داخل خاک ارمنستان تضعیف شود. این کار تکمیل پازل محاصره ایران و بخشی از کمپین بزرگتر واشنگتن-آنکارا برای مشروعیت بخشی به کریدوری است که پیوند استراتژیک ایران و ارمنستان را قطع می کند.

5. مقابله ترکیه با دیاسپورای ارمنی با اعمال قدرت نرم

یکی از انگیزه های ترکیه برای استفاده از ابزار قدرت «نرم» و دیپلماسی عمومی در روابط ارمنستان و ترکیه، وجود دیاسپورای قدرتمند و فعال ارمنی در کشورهای مختلف است. مقامات ترکیه معتقدند از زمان تأسیس جمهوری سوم ارمنستان پس از فروپاشی شوروی، مانع اصلی عادی سازی بر سر راه روابط ارمنستان و ترکیه، نظرات و اعمال نفوذ دیاسپورای ارمنی بوده است. زیرا دیاسپورا روند به رسمیت شناختن بین المللی نسل کشی ارمنیان را به شدت پیگیری می کند- (Kesgin, 2017, pp.185-188). اندیشمندان سیاست خارجی ترکیه همواره بر این باور بوده اند که دیاسپورای ارمنه و اصرار آنها بر به رسمیت شناختن نسل کشی ارمنه نه تنها بر روابط ارمنستان و ترکیه، بلکه بر کل سیاست خارجی ترکیه تأثیرگذار بوده و روابط خارجی آنها را در ارتباط با برخی کشورهای اروپایی حامی ارمنستان و به خصوص فرانسه تحت تاثیر قرار داده است (Laçiner & Ermeni, 2008, p. 654).

برخی اندیشمندان سیاسی ترکیه، ذینفع اصلی به رسمیت شناختن نسل کشی ارمنیان را نه جمهوری ارمنستان، بلکه دیاسپورای ارمنی و ساختارهای وابسته به آن می دانند که به گفته طرف ترک، آغازگر، مروج و دنبال کننده این روند است. از نظر ترکیه، جمهوری ارمنستان هم گاهی اوقات این روندها را

هدایت می‌کند، اما دخالت جدی در آن ندارد. تصادفی نیست که در سال 2023، رویداد اصلی اختصاص داده شده به انکار واقعیت نسل‌کشی ارمنیان، که تحت حمایت دولت ترکیه سازماندهی شده بود، در خارج از ترکیه و در ایالات متحده آمریکا برگزار شد که محل زندگی نزدیک به 1.5 میلیون نفر ارمنی است (United Nations in Armenia, 2021).

در ۲۱ آوریل همان سال، اداره روابط عمومی نهاد ریاست جمهوری ترکیه میزگردی را در خانه ترک در شهر نیویورک با عنوان «ندایی برای حقیقت: واقعیت تاریخی وقایع ۱۹۱۵» برگزار کرد. این نشست توسط پروفسور شای نیهان آچیکالین از دانشگاه حاجی بایرام ولی در آنکارا اداره می‌شد. در این بحث، سادات اونال، نماینده دائم جمهوری ترکیه در سازمان ملل، چاگاتای اوزدمیر، معاون رئیس اداره روابط عمومی نهاد ریاست جمهوری ترکیه حضور داشتند. اعضای شورای امنیت و سیاست خارجی ریاست جمهوری ترکیه، پروفسور نورشین آتش‌اوغلو گونی، چاگری ارهان، ادوارد اریکسون، نماینده مرکز مطالعات اوراسیا و همچنین روزنامه‌نگار مستقل رائل لوری کونتراس نیز سخنرانی کردند. در این نشست ادعا شد جامعه ارمنی ساکن در امپراتوری عثمانی قرن‌ها در این امپراتوری با صلح زندگی کردند و همچنین وقایع سال ۱۹۱۵ جنبش‌هایی غیرخشونت‌آمیز بوده است (iletisim, 2023).

بنابراین دولت ترکیه همواره موضع منفی آشکاری نسبت به دیاسپورای سنتی ارمنی داشته که نسل‌کشی را جنایت عمدی ترک‌های جوان قلمداد می‌کند و در سالگرد این رویداد در از دیهشت ماه هر سال مراسم و راهپیمایی اعتراضی در سراسر جهان برگزار می‌کند. این تنش دوجانبه در سال‌های اخیر با برخی مواضع اتخاذ شده از سوی مقامات رسمی دولت ارمنستان با هدف کاستن از نقش رویداد نسل‌کشی ارمنه به عنوان یک عامل بازدارنده در جهت احیای روابط ارمنستان با ترکیه تشدید شده است. طی دو سال گذشته، نیکول پاشینیان، نخست‌وزیر و آارات میرزویان، وزیر امور خارجه ارمنستان، اظهاراتی بیان کرده‌اند که نگرانی بخش قابل توجهی از جامعه ارمنستان را برانگیخته است. آنها به صراحت اعلام کرده‌اند که پیگیری «شناسایی بین‌المللی نسل‌کشی ارمنه» دیگر در زمره اولویت‌های اصلی سیاست خارجی این کشور قرار ندارد و اولویت کنونی، تأمین صلح و ثبات در مرزهای جمهوری ارمنستان است (primeminister.am, 2025).

هاکوب بادالیان، مفسر سیاسی ارمنی، در واکنش اظهار داشت مواضع دولت ایروان در قبال مسئله نسل‌کشی، نشان می‌دهد که پیش‌شرط‌هایی از سوی آنکارا، هرچند به صورت غیرعلنی، برای احیای روابط دیکته می‌شود و ترکیه احتمالاً ارائه مستقیم پیش‌شرط به ایروان را در شأن خود نمی‌داند و به همین دلیل از باکو به عنوان یک واسطه یا عامل نیابتی استفاده می‌کند. درخواست باکو برای تغییر قانون اساسی ارمنستان (که به اعلامیه استقلال و بند مربوط به شناسایی نسل‌کشی ارجاع می‌دهد) اولین نمونه از این درخواست‌های نیابتی است و مسئله شناسایی نسل‌کشی، علی‌رغم عدم توازن قوا، به ارمنستان در برابر ترکیه نوعی عاملیت و جایگاه می‌بخشد و شاید پس از حذف مسئله قراباغ از طریق تجاوز نظامی، این آخرین نقطه اهرم فشار ارمنستان باشد که نباید کنار گذاشته شود (JAMnews, 2025).

از نظر اپوزیسیون ارمنستان، نگران‌کننده‌تر از بحث تغییر قانون اساسی، اظهارات پاشینیان در بهار سال قبل در دیدار با ارمنه سوئیس بود که در آن خواستار «بازگشت به تاریخ نسل‌کشی» و «فهمیدن چرایی وقوع آن» و نحوه شکل‌گیری گفت‌وگوهای مربوط به آن شد و تلویحاً نقش اتحاد جماهیر شوروی در برجسته کردن این موضوع را مطرح کرد. این اظهارات با واکنش تند وزرای خارجه سابق،

اپوزیسیون، تحلیلگران و نهادهای بین‌المللی مواجهه شد. منتقدان، از جمله وارتان اوسکانیان، وزیر خارجه سابق ارمنستان و آرا آیوازیان، وزیر خارجه اسبق، پاشینیان را به «آغاز انکار نسل‌کشی ارمنه»، «خدمت به دستور کار ترکیه»، «آغاز انکار تراژدی ملی ما» و زیر سوال بردن بدیهیات تاریخی متهم کردند. (Stepanian, 2025)

موسسه «لمکین برای پیشگیری از نسل‌کشی»، این سخنان را «خطرناک» و در راستای «مشروعیت‌بخشی ضمنی به انکارگرایی ترکیه» و «جسارت بخشیدن» به همسایگان ارمنستان دانست که می‌تواند به جای عاملان اصلی نسل‌کشی (ترکان جوان عثمانی)، خود قربانیان (ارمنه) را به دلیل «درک نادرست از وضعیت سیاسی» مقصر جلوه دهد. (Lemkin Institute for Genocide Prevention and Human Security, 2025)

اعتراضات آن چنان بالا گرفت که پاشینیان بعداً سعی کرد اظهارات خود را تعدیل کند و گفت قصد زیر سوال بردن «واقع» نسل‌کشی را نداشته و توضیح داد که سخنانش درباره بررسی موضوع نسل‌کشی ابزاری برای «خودشناسی» بوده است، نه انکار آن. وی همچنین تصریح کرد که انکار یا رد واقعیت نسل‌کشی در جمهوری ارمنستان جرم کیفری است. (Pashinyan, 2025)

ترکیه در واکنش به این شرایط از طریق مبارزه با دیاسپورای ارمنی به هر وسیله ممکن، همچنین در تلاش است تا نگرش ارمنی‌های ساکن در کشورهای مختلف نسبت به جمهوری ترکیه و ترک‌ها را نرم یا مثبت کند. در سال‌های اخیر، علاوه بر دولت ترکیه، دیاسپورای ترکیه و تعدادی از سازمان‌های وابسته به آن نیز به طور فعال علیه ساختارهای دیاسپورای ارمنی مبارزه کرده‌اند که فعالیت‌های آنها از طریق اقدامات متنوع فرهنگی و هنری به تدریج در حال نهادینه شدن است. (Karapoghosyan, 2016, pp.140-141)

با توجه به اینکه مسئله شناسایی نسل‌کشی ارمنه از موضوعات مهم سیاست دیاسپورایی ترکیه محسوب می‌شود، دولت این کشور در کشورهای محل استقرار ارمنه کوشیده است از طریق سازمان‌دهی و بسیج جوامع ترک و سازمان‌های وابسته به آنها، در برابر فعالیت‌های لابی‌های ارمنی و قطعنامه‌های مربوط به ۱۹۱۵ واکنش نشان دهد (Beziran-Taniş, 2022). برای نمونه، در فرانسه پس از تصویب قانونی در سنای این کشور درباره جرم‌انگاری انکار نسل‌کشی در سال ۲۰۱۲، حدود ۳۵ هزار نفر از اعضای دیاسپورای ترک در پاریس تظاهرات کردند و سازمان‌دهندگان آن اعلام کردند که این اقدام با تلاش دولت ترکیه برای مقابله با نفوذ لابی‌های ارمنی در فرانسه مرتبط بوده است. (Beziran-Taniş, 2022). همچنین در آلمان، پس از آنکه رئیس‌جمهور این کشور در سال ۲۰۱۵ از اصطلاح نسل‌کشی درباره وقایع ۱۹۱۵ استفاده کرد، سازمان‌های عمده دیاسپورای ترک، از جمله اتحادیه ترک - اسلامی امور دینی، جامعه ترک‌های برلین و اتحادیه دموکرات‌های ترک اروپا، اعضای خود را به شرکت در تجمع اعتراضی فراخواندند. (Beziran-Taniş, 2022) این موارد نشان می‌دهد که سیاست دیاسپورایی ترکیه صرفاً معطوف به حفظ پیوندهای فرهنگی با اتباع و مهاجران ترک نیست، بلکه در موضوعات مناقشه‌برانگیز سیاست خارجی، از ظرفیت این شبکه‌ها برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی، فضای سیاسی کشورهای میزبان و مقابله با روایت‌های رقیب نیز استفاده شده است.

این رویکرد در سطح گسترده‌تر با تحول سیاست دیاسپورایی ترکیه از اوایل دهه ۲۰۰۰ ارتباط دارد. پژوهش‌های دانشگاهی نشان می‌دهند که دولت ترکیه به تدریج دیاسپورای ترک را به عنوان ابزاری برای پیشبرد دیپلماسی عمومی و اعمال قدرت نرم شناسایی و نهادینه کرده و از سازمان‌ها و شبکه‌های مهاجران برای بهبود تصویر ترکیه، دفاع از منافع سیاست خارجی و تأثیرگذاری بر محیط سیاسی

کشورهای میزبان بهره گرفته است (Akçapar & Aksel, 2017). در مورد مسئله ارمنی، این سیاست وجه مشخص‌تری پیدا کرده است؛ زیرا فعالیت دیاسپورای ارمنی برای شناسایی ۱۹۱۵، مستقیماً با روایت رسمی ترکیه در تعارض قرار دارد. دولت ترکیه در کنار رد رسمی مفهوم نسل‌کشی، دیاسپورای ترک را نیز در فعالیت‌های اعتراضی و لابی‌گری علیه قطعنامه‌های شناسایی این فاجعه انسانی بسیج کرده است (Bezirgan-Taniş, 2022).

از سوی دیگر، در سال‌های اخیر تلاش برای مقابله با روایت دیاسپورای ارمنی صرفاً به فعالیت‌های سیاسی محدود نمانده و تولید محتوای رسانه‌ای، برگزاری کنفرانس‌های تاریخی، انتشار آثار پژوهشی، فعالیت‌های فرهنگی و معرفی روایت «تاریخ مشترک» و «همزیستی ترک‌ها و ارمنه» نیز به بخشی از این رقابت روایی تبدیل شده است. برای نمونه، اندیشکده AVİM مجموعه‌ای از کنفرانس‌ها و آثار پژوهشی درباره روابط ترک - ارمنی و وقایع ۱۹۱۵ در نقاط مختلف جهان منتشر کرده و در برخی از این فعالیت‌ها تلاش شده است روایت رسمی ترکیه درباره ۱۹۱۵ و مفهوم «تاریخ مشترک» در برابر روایت نسل‌کشی ارمنه قرار گیرد و ابعاد حقوقی و تاریخی این رویداد به نفع ترکیه تفسیر شود. (AVİM, 2015; AVİM, 2022; AVİM, 2026)

از منظر جنگ نرم و دیپلماسی عمومی، اهمیت این اقدامات در آن است که ترکیه صرفاً نمی‌کوشد در برابر لابی ارمنی در سطح دولت‌ها واکنش نشان دهد، بلکه تلاش می‌کند محیط اجتماعی و ارتباطی تولیدکننده روایت درباره ترکیه و ارمنه را نیز تحت تأثیر قرار دهد. این سیاست در مقاطع مختلف اشکال متفاوتی داشته است؛ از بسیج دیاسپورای ترک علیه قطعنامه‌های پارلمانی و فعالیت‌های لابی‌های ارمنی گرفته تا استفاده از رسانه‌های بین‌المللی، شبکه‌های فرهنگی، دانشگاه‌ها، مؤسسات پژوهشی و حتی نمادهای فرهنگی در ترکیه و خارج از این کشور. برای مثال، پیام رجب طیب اردوغان در آستانه ۲۴ آوریل ۲۰۱۴ که در آن ضمن ابراز همدردی با نوادگان ارمنه عثمانی، بر «رنج مشترک» تأکید شد، از سوی مرکز دیپلماسی عمومی دانشگاه کالیفرنیا جنوبی به عنوان یک اقدام مهم دیپلماسی عمومی تحلیل شد؛ زیرا این پیام مستقیماً مخاطبان ارمنی، جامعه بین‌المللی و افکار عمومی ترکیه را هدف قرار می‌داد و می‌کوشید چارچوب جدیدی برای ارتباط ترکیه با مسئله ۱۹۱۵ ایجاد کند (USC Center on Public Diplomacy, 2014). بنابراین، می‌توان سیاست ترکیه در قبال دیاسپورای ارمنی را نه صرفاً یک سیاست «مقابله‌ای»، بلکه رقابتی چندلایه بر سر حافظه تاریخی، مشروعیت روایت‌ها، تصویر بین‌المللی ترکیه و شکل‌دهی به افکار عمومی دانست.

در اعلامیه دومین مجمع جهانی ترک در استانبول، که در آستانه صدمین سالگرد نسل‌کشی سال ۱۹۱۵ منتشر شد، به‌صراحت از ضرورت کنار گذاشتن رویکرد تدافعی و اتخاذ سیاست‌های فعال برای مقابله با «ادعاهای نسل‌کشی ارمنی و فعالیت‌های لابی‌های ارمنی در جهان» سخن گفته شده است. این سند پیشنهاد می‌کند که علاوه بر ابزارهای سخت، باید «عناصر جمعی قدرت نرم جهان ترک» فعال شوند و وزارتخانه‌های خارجه، دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی ترکیه در قالب دیپلماسی عمومی هماهنگ شوند. همچنین در این سند بر نقش دیاسپورای ترک و روشنفکران ترک در این روند تأکید شده است (TASAM, 2013).

در نتیجه، برای تحلیل برخورد ترکیه با گروه‌های مختلف دیاسپورای ارمنی، قدرت «نرم» را می‌توان یکی از ابزارهای اصلی سیاست ترکیه در نظر گرفت. با این حال، کسانی که سیاست خارجی ترکیه را اجرا می‌کنند، گاهی اوقات نه تنها از اهداف تعیین شده منحرف می‌شوند، بلکه با رفتار خود تلاش‌های ترکیه در جهت پیشبرد دیپلماسی عمومی و جنگ نرم ترکیه را مختل کرده و نشان می‌دهند که

ماهیت ترکیه و علاقه آن به تحمیل سیاست های خود به ارمنستان تغییری نکرده است. به عنوان مثال، مولود چاووش اوغلو، وزیر امور خارجه سابق ترکیه، در سفر خود به اروگوئه، نشان «گرگ های خاکستری» را به نمایندگان جامعه ارمنی محلی نشان داد و موجب خشم و حیرت عمومی شد و دیپلماسی عمومی ترکیه را تضعیف کرد (voaturkce, 2023).

همچنین اصرار ترکیه بر عادی سازی روابط با ارمنستان تنها در صورت برقراری صلح بین ایروان و باکو، باعث شده تا دیپلماسی عمومی این کشور نیز تاثیرگذاری مناسب را در این کشور نداشته باشد. عمر چلیک، سخنگوی حزب حاکم عدالت و توسعه ترکیه در زمستان سال گذشته، ضمن تأکید بر اهمیت تحقق خواسته های باکو توسط ایروان «به منظور ایجاد انگیزه جدید برای عادی سازی روابط ارمنستان و ترکیه»، گفت: ارمنستان باید برخی از قوانین یا مواد قانون اساسی را که علیه آذربایجان هستند، تغییر دهد. زمان آن رسیده است که گروه مینسک سازمان امنیت و همکاری اروپا منحل شود، آنها کار دیگری برای انجام دادن ندارند، آنها در حل مشکل کمکی نکرده اند. وقتی این اتفاقات رخ دهد، روند عادی سازی روابط ترکیه و ارمنستان شتاب جدیدی خواهد گرفت. (azatutyun, 2025)

یکی دیگر از مواردی که می تواند بر برداشت افکار عمومی ارمنستان از نقش ترکیه و در نتیجه بر اثربخشی دیپلماسی عمومی این کشور تأثیر منفی بگذارد، اظهار نظر برخی چهره های رسانه ای و سیاسی ترکیه درباره مسائل داخلی و امنیتی ارمنستان است. این موضوع در جریان اعتراضات گسترده ارمنستان در بهار ۲۰۲۴ نمود مشخصی پیدا کرد. اعتراضات در پی توافق دولت نیکول پاشینیان برای تعیین و علامت گذاری مرز با جمهوری آذربایجان و واگذاری چهار روستای مرزی در استان تاووش آغاز شد و در ماه های مه و ژوئن به تظاهرات گسترده ضد دولتی و درخواست برای استعفای پاشینیان انجامید. (RFE/RL, 2024)

در چنین شرایطی، نوزت چیچک (Nevzat Çiçek)، سردبیر وبسایت مستقل Türkçe، در برنامه تلویزیونی شبکه Sözcü TV درباره امنیت نیکول پاشینیان اظهار نظر کرد. وی با اشاره به حادثه مربوط به بالگرد نخست وزیر ارمنستان و همچنین مواضع پاشینیان درباره پذیرش مرزهای کنونی ارمنستان، گفت که با وجود اینکه سخنانش ممکن است موجب خشم بسیاری شود، معتقد است امنیت پاشینیان باید توسط نیروهای ویژه ترکیه تأمین شود. (NEWS.am, 2024) این اظهار نظر در فضای سیاسی حساس ارمنستان، از منظر ارتباطات سیاسی و ادراک عمومی، به معنای عدم احترام ترکیه به حاکمیت و استقلال ارمنستان تفسیر شد؛ زیرا پیشنهاد حضور نیروهای ویژه یک کشور خارجی برای حفاظت از نخست وزیر کشور دیگر، حتی اگر از سوی یک روزنامه نگار و نه دولت ترکیه مطرح شده باشد، به عنوان نشانه ای از طمع ارضی و امنیتی ترکیه نسبت به ارمنستان محسوب می شود.

با توجه به مجموعه عوامل ذکر شده، ترکیه همچنان در افکار عمومی ارمنستان با سطح بالایی از بی اعتمادی مواجه است. یکی از روشن ترین شواهد این وضعیت، نتایج نظرسنجی مؤسسه جمهوری خواه بین المللی یا IRI در سپتامبر ۲۰۲۴ است. بر اساس این نظرسنجی که با مشارکت ۱۵۰۳ نفر از شهروندان بالای ۱۸ سال ارمنستان و ارامنه آواره شده از قرا باغ انجام شد، ۸۷ درصد پاسخ دهندگان جمهوری آذربایجان و ۷۹ درصد ترکیه را از مهم ترین تهدیدهای امنیتی ارمنستان دانستند؛ روسیه با فاصله قابل توجه و ۴۱ درصد در رتبه بعدی قرار داشت. بنابراین، ترکیه در ذهن بخش بزرگی از جامعه ارمنستان همچنان نه صرفاً یک همسایه، بلکه یکی از اصلی ترین منابع تهدید امنیتی تلقی می شود. (International Republican Institute, 2024; CivilNet, 2024)

همین نگرش منفی در موضوع گشایش مرز ترکیه و ارمنستان نیز انعکاس یافته است. در همان نظرسنجی، ۵۶ درصد پاسخ‌دهندگان با باز شدن مرز ترکیه مخالفت کردند، در حالی که ۴۲ درصد از آن حمایت کردند. این یافته از آن جهت اهمیت دارد که در سال‌های اخیر دولت‌های ارمنستان و ترکیه روند عادی‌سازی روابط را با شعار «بدون پیش‌شرط» دنبال کرده‌اند و در ژوئیه ۲۰۲۲ نیز نمایندگان ویژه دو کشور بر بازگشایی مرز برای اتباع کشورهای ثالث و دارندگان گذرنامه دیپلماتیک توافق کردند؛ با این حال، این توافق تا سال ۲۰۲۴ همچنان اجرایی نشده بود. (CivilNet, 2024)

داده‌های جدیدتر نشان می‌دهند که نگرش ارمنیان نسبت به ترکیه اندکی تغییر کرده، اما هنوز عمدتاً منفی است. در یک نظرسنجی جدیدتر که نتایج آن در سال ۲۰۲۶ منتشر شده، ترکیه همچنان در کنار جمهوری آذربایجان از اصلی‌ترین تهدیدهای سیاسی برای ارمنستان معرفی شده است؛ با این تفاوت که سهم پاسخ‌دهندگانی که ترکیه را تهدید اصلی می‌دانند از ۷۹ درصد در نظرسنجی قبلی به ۶۹ درصد کاهش یافته است. هم‌زمان، سهم افرادی که جمهوری آذربایجان را بزرگ‌ترین تهدید می‌دانند نیز از ۸۷ به ۸۰ درصد کاهش یافته است. این تغییر می‌تواند نشانه‌ای از کاهش نسبی شدت تهدیدانگاری دو کشور باشد، ولی به هیچ وجه به معنای تغییر بنیادین نگرش جامعه ارمنستان نسبت به ترکیه نیست. (CivilNet, 2026)

حتی داده‌های یک نظرسنجی جدیدتر دیگر نیز نشان می‌دهد که اگرچه سطح تهدیدانگاری ترکیه و آذربایجان کاهش یافته، هر دو کشور همچنان در صدر نگرانی‌های سیاسی جامعه ارمنستان قرار دارند؛ در آن نظرسنجی، ۷۳ درصد آذربایجان و ۵۸ درصد ترکیه را بزرگ‌ترین تهدید سیاسی برای ارمنستان دانسته‌اند، در حالی که این ارقام در مارس ۲۰۲۳ به ترتیب ۹۳ و ۸۹ درصد بوده است. بنابراین می‌توان از یک کاهش تدریجی، اما نه پایان، بی‌اعتمادی امنیتی نسبت به ترکیه سخن گفت. (CivilNet, 2026)

در مجموع، با وجود گسترش ابزارهای دیپلماسی عمومی ترکیه، از رسانه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی و دانشگاهی گرفته تا تلاش برای عادی‌سازی روابط اقتصادی و مرزی، این اقدامات تاکنون نتوانسته‌اند تصویر ترکیه را در افکار عمومی ارمنستان به‌طور بنیادین تغییر دهند. قرار گرفتن ترکیه در رتبه دوم تهدیدهای امنیتی ارمنستان با ۷۹ درصد در سال ۲۰۲۴ و مخالفت ۵۶ درصدی با گشایش مرز، نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی و تاریخی لازم برای موفقیت قدرت نرم ترکیه همچنان محدود است. با این حال، کاهش این ارقام در نظرسنجی‌های بعدی نشان می‌دهد که استمرار روند عادی‌سازی روابط، کاهش تنش‌های منطقه‌ای و توسعه ارتباطات اقتصادی ممکن است به تدریج این نگرش را تعدیل کند.

نتیجه‌گیری

ترکیه با توجه به اختلافات عمیق با ارمنستان بر سر مسائلی همچون نسل‌کشی ارمنه، همکاری‌های گسترده آنکارا با باکو برای تضعیف قدرت ایران و کمک آن به دولت باکو برای تصرف قراباغ و غیره تلاش کرده برای تاثیرگذاری در جامعه ارمنستان به دیپلماسی عمومی و قدرت نرم متوسل شود. اهداف ترکیه از اعمال قدرت نرم در قبال ارمنستان تغییر سیاست‌های کشور ارمنستان، تغییر هویت ملی شهروندان با تخریب پیشینه تاریخی آنان، دستکاری افکار عمومی در جهت پیشبرد خواسته‌های خود در ارمنستان، تغییر انسجام سیاسی و تضعیف وحدت ملی این کشور، تغییر ارزش‌های جامعه و ایجاد استحاله فرهنگی در ارمنستان، ایجاد فرهنگ جدید و تغییر الگوی سیاسی حاکم و استثمار اقتصادی این کشور است که در متن مقاله به نمونه‌های متنوعی از آن اشاره شد. اما با توجه به عمق اختلافات دو کشور، نگرانی از تبعات نفوذ اقتصادی و سیاسی ترکیه، برخی رفتارها و اظهارنظرهای نسجیده

مقامات و نخبگان سیاسی ترکیه و مقاومت جدی دیاسپورای ارمنی و بخش قابل توجهی از جامعه ارمنستان در برابر هرگونه تلاش در جهت نزدیک شدن مواضع دو طرف، دیپلماسی عمومی ترکیه در قبال ارمنستان تا به حال موفق نبوده است.

در عین حال مهم ترین اهدافی که ترکیه کماکان با استفاده از ابزار قدرت نرم در قبال ارمنستان پیگیری می کند به شرح زیر است:

وابستگی ساختاری و از دست رفتن حاکمیت ملی: حجم اقتصاد ترکیه ده ها برابر ارمنستان است. باز شدن تدریجی مرزها و هجوم سرمایه ترکیه، بسیاری از زیرساخت های حیاتی (جاده، ریل، انرژی) را به شرکت های ترک یا سرمایه داران وابسته به محور آنکارا-باکو واگذار می کند. چنین وابستگی ای، استقلال سیاسی ایروان را سلب کرده و آن را در برابر باج خواهی های آتی - از جمله واگذاری اختیار کریدور جعلی زنگزور - آسیب پذیر می کند. نتیجه این تحول به خصوص با توجه به نحوه اجرای احتمالی مسیر ترامپ در ارمنستان (از طریق اجاره 99 ساله زمین و با کارفرمایی اقتصادی و امنیتی آمریکا توسط شرکت های خصوصی مورد تایید آن و با سهام 74 درصدی آمریکا) قطع پیوستگی جغرافیایی ارمنستان است. اگر قطارها و کامیون های ترکیه و آذربایجان بدون حاکمیت ارمنستان از سیونیک بگذرند، تمامیت ارضی کشور فرو می ریزد.

انزوای ژئوپلیتیک و قطع جریان حیاتی ارتباطی با ایران: کریدور جعلی زنگزور و ادامه آن در قالب مسیر ترامپ مرز مشترک ایران و ارمنستان را مسدود و راه دسترسی ایران به اوراسیا و اروپا را قطع می کند. برای ارمنستان، حذف مرز با ایران به معنی از دست دادن تنها مسیر زمینی امن و دارای قابلیت برون رفت از محاصره ترکیه-آذربایجان است. با قطع این شاهراه، ارمنستان کاملاً به چنگ ترکیه و آذربایجان می افتد و حاکمیت و استقلال راهبردی خود را یک سره از دست می دهد.

زمینه سازی روانی و اجتماعی به نفع کریدور جعلی زنگزور: روایت سازی های فرهنگی، هنری، آموزشی، جغرافیای جنوب ارمنستان را از یک «مرز ملی» به یک «گذرگاه تمدنی مشترک با جهان ترک» در افکار عمومی بدل می کنند. هنگامی که عبور بدون مانع کالا و مسافر از سیونیک در ذهن جامعه ارمنی به عنوان «بازگشت به یک حقیقت تاریخی» پذیرفته شود، مقاومت سیاسی در برابر اجرایی شدن کریدور جعلی زنگزور فرومی ریزد.

پیشبرد پروژه آمریکایی-ترکی برای محاصره ایران: کریدور جعلی مد نظر باکو و ترکیه که دقیقاً بر روی نوار مرزی ایران و ارمنستان اجرا می شود، صراحتاً بر جداسازی ایران از ارمنستان تأکید دارد. نفوذ فرهنگی ترکیه، بخش نرم افزاری همین پروژه است که عقبه اجتماعی لازم برای اتصال فیزیکی نخجوان به باکو از راه سیونیک و قطع مرز ایران-ارمنستان را فراهم می کند.

دستکاری حافظه تاریخی ارمنه و عادی سازی حضور ترکیه در ارمنستان: همه اقدامات ترکیه در پی آن است که تصویر «ترک غاصب» را در ذهن نسل جوان ارمنی به «همسایه فرهنگی و شریک تجاری و سیاسی» تبدیل کند. حذف تدریجی واژه نسل کشی از گفتمان رسمی نخبگان ارمنی، پیش شرط پذیرش سیاسی و اقتصادی ترکیه در جامعه ارمنستان است.

پرورش نسلی از نخبگان طرفدار آنکارا در ارمنستان: بورسیه ها و برنامه های دانشگاهی، شبکه ای از تکنوکرات ها، مدیران و هنرمندان ارمنی ایجاد می کند که منافعشان به تداوم پیوند با ترکیه گره خورده است. این شبکه به عنوان یک لابی داخلی فشار را برای بازگشایی کامل مرزها و امتیازدهی در مذاکرات مربوط به کریدور جعلی زنگزور و مسیر ترامپ افزایش می دهد.

نتیجه غیرمستقیم ولی مهم این روند کاهش نفوذ فرهنگی و اقتصادی روسیه و ایران است. تا پیش از این، پیوندهای اقتصادی و نظامی ارمنستان با روسیه و پیوندهای عمیق فرهنگی و تاحدی تجاری و امنیتی ارمنستان با ایران، ایروان را در مدار مقاومت در برابر محور ترکیه و آذربایجان نگه می‌داشت. نفوذ نرم ترکیه با ارائه جایگزین مستقیم فرهنگی و آموزشی و سپس اقتصادی و امنیتی، پیوندهای ایروان با مسکو و تهران را تضعیف می‌کند.

بنابراین نفوذ نرم ترکیه در ارمنستان که پس از جنگ ۲۰۲۰ تشدید شده، نه کنشی پراکنده، بلکه لایه نرم یک راهبرد ژئوپلیتیک جامع با هدف تضعیف حاکمیت فرهنگی، جعل یک هویت دروغین و تسهیل سلطه بر استان سیونیک ارمنستان برای ایجاد کریدور جعلی زنگزور است. این برنامه با چراغ سبز واشنگتن و هماهنگی کامل با باکو، استقلال و تمامیت ارضی ارمنستان را تهدید کرده و حلقه حیاتی اتصال ایران به قفقاز را نشانه گرفته است.

فهرست منابع:

منابع فارسی:

الیاسی، محمدحسین (۱۳۸۹)؛ مقدمه ای بر ماهیت، ابعاد و مبانی قدرت نرم، کتاب قدرت و جنگ نرم، گردآوری حجت الله مرادی، تهران: نشر ساقی.

رفیع، حسین و قربی، سیدمحمد جواد (۱۳۸۹)؛ کالبدشکافی قدرت نرم و ابزارهای کاربردی آن؛ فصلنامه مطالعات بسیج، سال سیزدهم، شماره ۴۷، صص ۱۲۴-۱۲۶.

رادیوی عمومی ارمنستان، ترکیه دلیل بسته شدن حریم هوایی به روی پروازهای ارمنستان را تشریح کرد، ۴ می ۲۰۲۳.

<https://fa.armradio.am/2023/05/04/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C%D9%87-%D8%AF%D9%84%DB%8C%D9%84-%D8%A8%D8%B3%D8%AA%D9%86-%D8%AD%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D9%87%D9%88%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D8%B1%D9%88%DB%8C-%D9%BE%D8%B1%D9%88%D8%A7%D8%B2/>

فشار ترکیه و آذربایجان؛ دلیل تغییر موضع ارمنستان در نسل‌کشی؟، خبرگزاری تسنیم، برگرفته از

<https://www.tasnimnews.ir/fa/news/1404/02/05/3298871>

خبرگزاری آناتولی، *Anadolu Agency* ترکیه و ارمنستان نشست فنی برای مرمت پل تاریخی برگزار کردند»، ۱ ژوئیه ۲۰۲۲

قضاریان، گریگور. بازسازی کلیسای سورپ خاچ، مرهمی بر سر گذشت رمز آلود و محزون ارمنیان (گفت و گو با زاکار یامیلدان اوغلو، معمار ارمنی تبار ترکیه)، فصلنامه فرهنگی پیمان، بهار ۱۳۹۸، شماره ۸۷، برگرفته از :

<https://paymanonline.ir/%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C-%DA%A9%D9%84%DB%8C%D8%B3%D8%A7%DB%8C-%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%BE-%D8%AE%D8%A7%DA%86%D8%8C-%D9%85%D8%B1%D9%87%D9%85%DB%8C-%D8%A8%D8%B1%D8%B3%D8%B1-%DA%AF/>

- 30 տարի է Հայաստանը միայնության մեջ է. Նոյան Սոյաք. (2022, June 29). *Aliq Media*. <https://www.aliqmedia.am/2022/06/29/70560>
- Akçapar, Ş. K., & Aksel, D. B. (2017). Public diplomacy through diaspora engagement: The case of Turkey. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 22(4), 135–160, <https://library.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?lng=&pdf=0021701>
- Aljazeera. (2022, July 1). *Turkey, Armenia agree to open land border for third-country nationals*. <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/1/armenia-turkey-agree-to-open-border-for-third-country-nationals>
- Altun, T., Efesoy, C., & Celiker, G. (2026). *Turkish vice president's Armenia visit marks turning point: Envoy*. Anadolu Agency. <https://www.anadolujansi.gov.tr/en/turkiye/turkish-vice-presidents-armenia-visit-marks-turning-point-envoy/3928090>
- Anadolu Agency. (2024, September 12). *Turkish, Armenian businesspeople hold landmark 1st meeting in Yerevan*.
- Anadolu Agency. (2025, November 19). *Turkish foreign minister reiterates Türkiye's determination to normalize relations with Armenia*. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkish-foreign-minister-reiterates-turkiye-s-determination-to-normalize-relations-with-armenia/3747543>
- Anadolu Agency. (2026, May 4). *Türkiye, Armenia sign deal to restore historic Ani Bridge amid thaw in ties*.
- Anadolu Kültür. (2022, December 27). *Support to the Armenia-Turkey normalisation process III and IV*. <https://www.anadolukultur.org/EN/34-our-works/1645-support-to-the-armenia-turkey-normalisation-process-iii-and-iv/>
- ARKA News Agency. (2024, December 14). *Turkey only needs to invest \$2.5 billion in Armenia's economy to take control of it, says CCAF head*. <https://arka.am/en/news/economy/turkey-only-needs-to-invest-2-5-billion-in-armenia-s-economy-to-take-control-of-it-says-ccaf-head>
- Associated Press (AP). (2025, December 29). *Turkey, Armenia agree to simplify visa procedures to normalize ties*.
- AVİM (Center for Eurasian Studies). (2015). *Prospects for Turkish-Armenian Relations: AVİM Conference Book No. 15*. Ankara: Center for Eurasian Studies.

AVİM (Center for Eurasian Studies). (2022). International Scholars on the Events of 1915. Ankara: Center for Eurasian Studies.

AVİM (Center for Eurasian Studies). (2026). The Ömer Engin Lütem Conferences / Reports and Conference Books. Ankara: Center for Eurasian Studies, available at <https://avim.org.tr/en/Menu/Omer-Engin-Lutem-Conferences>

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM). (2022). Türk-Ermeni ilişkileri üzerine Ömer Engin Lütem konferansları 2021. AVİM, available at <https://avim.org.tr/tr/Rapor-KonferansKitaplari>

Azatutyun. (2025, March 18). *Անկախացիք Բաքվի պահանջների իրազդեցումն են կարևորում* «հայ-թուրքական կարգավորմանը նոր թափ հաղորդելու համար». <https://www.azatutyun.am/a/ankarayits-bakvi-pahanjneri-iragortsoumn-en-karevoroum-hay-tourkakan-haraberoutyouneri-/33351265.html>

Bezircan-Taniş, B. (2022). The AKP government in Turkey and diaspora-making: Lobbying, public diplomacy and the erasure of difference, in book: Routledge Handbook on Middle Eastern Diasporas (pp.39-51) Chapter: 3, https://www.researchgate.net/publication/362592652_The_AKP_Government_in_Turkey_and_diaspora-making_Lobbying_public_diplomacy_and_the_erasure_of_difference

Black Sea Undergraduate Scholarship. (2012). *Black Sea undergraduate scholarship*. <https://idari.adu.edu.tr/db/ogrenciisleri/webfolders/topics/Karadeniz%20ULKE LERİ%20Lisans%5B1%5DBURSU.pdf>

Crocker, C. A. (2007). *Leashing the dogs of war: Conflict management in a divided world*. United States Institute of Peace Press.

Çavuşoğlu'nun Bozkurt İşaretinin Yankıları Sürüyor. (2024, April 25). *VOA Türkçe*. <https://www.voaturkce.com/a/cavusoglu-nun-bozkurt-isaretinin-yankilari-suruyor/6544136.html>

Çuhadar, E. (2014). *Bridging the divide: Turkey-Armenia*. https://www.researchgate.net/publication/259645462_Bridging_the_Divide_Turkey-Armenia

CivilNet. (2024, October 18). *Հայաստանցիների 56 տոկոսը դեմ է Թուրքիայի հետ սահմանի բացմանը*. <https://www.civilnet.am/news/801772>

CivilNet. (2025, February 27). Հայ-թուրքական սահմանի բացումը՝ ռիսկ է, թե՛ հնարավորություն. Զննարկում. <https://www.civilnet.am/news/819804>

CivilNet. (2026). Poll shows Armenians leaning West but favoring balanced foreign policy, <https://civilnet.am/en/news/1006997>

CivilNet. (2026). 3 in 4 Armenians support joining the EU, survey says, <https://civilnet.am/en/news/1012027>

Çoban Öztürk, E. (2023). Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi. *Ermeni Araştırmaları*, 73, 53–70

Davidson, W. D., & Montville, J. V. (1981–1982). Foreign policy according to Freud. *Foreign Policy*, (45).

de Waal, T., Kochinyan, A., & Shiriyev, Z. (2026, April 1). Rewiring the South Caucasus: TRIPP and the New Geopolitics of Connectivity. Carnegie Endowment for International Peace.

Directorate of Communications. (2023). *Directorate of Communications holds panel on “The Events of 1915” in New York*. <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/directorate-of-communications-holds-panel-on-the-events-of-1915-in-new-york>

Duvar English. (2023). *Armenia can become Switzerland of region, business association deputy head says*. <https://www.duvarenglish.com/armenia-can-become-switzerland-of-region-business-association-deputy-head-says-news-63461>

Ermenistan ve İsrailli öğrenciler Türkiye'ye geliyor. (2013). *Demokrat Haber*. <https://www.demokrathaber.org/ermenistan-ve-israilli-ogrenciler-turkiyeye-geliyor>

Gorenc, N. (2019). Public diplomacy as an instrument of US foreign and security policy. *Teorija in Praksa*, 56(3).

Gültekin Punsmann, B. (2014). Bridging the Divide: Turkey-Armenia. Manfred Wörner Fellowship, NATO, available at https://www.researchgate.net/publication/259645462_Bridging_the_Divide_Turkey-Armenia

Hrant Dink Foundation. (2022). “*Hrant Dink: Here and Now*” exhibition in Yerevan. <https://hrantdink.org/en/activities/projects/turkey-armenia-relations-programme/3694-hrant-dink-here-and-now-exhibition-in-yerevan>

İnan, F., Sak, G., & Yücel, B. (2026, February 23). How Turkey Can Help the Economies of the South Caucasus to Diversify. Carnegie Endowment for International Peace.

International Center for Transitional Justice. (2002). *The applicability of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to events which occurred during the early twentieth century*. <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf>

International Republican Institute (IRI). (2024). Center for Insights in Survey Research: Public Opinion Survey of Armenia, September 13–25, 2024. Washington, DC: International Republican Institute, <https://www.iri.org/news/iri-armenia-poll-finds-majorities-support-eu-membership-peace-treaty-with-azerbaijan/>

JAMnews. (2025, April 24). 110th anniversary of the Armenian Genocide: “International recognition is not among government’s priorities”. JAMnews. <https://jam-news.net/110th-anniversary-of-the-armenian-genocide-international-recognition-is-not-among-governments-priorities>

Karapoghosyan, S. (2016). *Թուրքիայի Հանրապետության և թուրքական սփյուռքի համագործակցության հսկահայկական ուղղվածությունը*. Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն. http://publishing.ysu.am/files/Turqia_turqakan_spyurq.pdf

Kesgin, S. (2017). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin realist dış politika bağlamında incelenmesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(6), 185–188.

Laçiner, S. (2008). *Ermeni sorunu, diaspora ve Türk dış politikası*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.

Lemkin Institute for Genocide Prevention and Human Security. (2025, January 30). Statement on the Continued Denialist Rhetoric of Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan. <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-the-continued-denialist-rhetoric-of-armenian-prime-minister-nikol-pashinyan>

Mandacı, N. (2014). Reconciliation under the shadow of diaspora politics: Some lessons from the Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 235–257.

Marmara University. (2021, April 26). *A panel titled “What happened on April 24, 1915?” was held*, available at <https://www.marmara.edu.tr/en/news/a-panel-titled-what-happened-on-april-24-1915-was-held>

Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2007, March 28). *Ministry spokesperson comments on the reopening of Akhtamar Church*. <https://www.mfa.am/en/press-releases/2007/03/28/akhtamar/120>

Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2023, February 15). Armenia, Turkey agree to restore Ani Bridge, take care of infrastructures ahead of full opening of border.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. (2025, January 8). Introductory remarks by Foreign Minister of Armenia at the annual press conference.

Prime Minister of the Republic of Armenia. (2026, May 4). Armenia, Türkiye sign protocol on restoration of historic Ani Bridge.

Ministry of Foreign Affairs of Türkiye. (2025, September 12). Regarding the Sixth Meeting of the Special Representatives for the Normalization Process between Türkiye and Armenia.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye. (2026, May 13). Statement of the Spokesperson Öncü Keçeli in Response to a Question Regarding the Commencement of Direct Trade Between Türkiye and Armenia.

Modern İpek Yolu. (2019, April). *Modern İpek Yolu: 1. bölüm* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=jLvDmAE_s

NEWS.am. (2024, May 30). Turkey special forces should ensure Armenia PM Pashinyan's safety, Turkish figure says. <https://news.am/en/news/826425>

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.

Papazian, H. (2023). Turkey and ‘Turks’ in postwar Armenia: Anxieties, meanings, and politics after the 2020 Karabakh War. *Ethnopolitics*, 23(3), 317–338. available at <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17449057.2023.2176587>

Parim, A., & Çetin, C. (2021). Bir kamu diplomasisi aracı olarak TRT Avaz ve milliyetçilik. *İletişim ve Diplomasi*, 5, 25–55, available at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iletisimvediplomasi/article/972770>

Pashinyan, N. (2025, January 31). The fact of Armenian Genocide indisputable and undeniable – PM Pashinyan. Public Radio of Armenia. <https://en.armradio.am/2025/01/31/the-fact-of-armenian-genocide-indisputable-and-undeniable-pm-pashinyan>

Republic of Türkiye Directorate of Communications. (2022, April 20). *Director of Communications Altun speaks at the conference on the events of 1915 from international law and history perspective: Türkiye will always vigorously defend what is right*. <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/director-of-communications-altun-speaks-at-the-conference-on-the-events-of-1915-from-international-law-and-history-perspective-turkiye-will-always-vigorously-defend-what-is-right>

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2025, September 12). Sixth Meeting of the Special Representatives for the Normalization Process between Türkiye and Armenia.

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2026, January 15). Press Conference by Foreign Minister H.E. Hakan Fidan with representatives of national and international media organizations.

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2026, April 28). Regarding the Meeting of the Joint Working Group Between Türkiye and Armenia for the Rehabilitation and Operationalization of the Kars-Gyumri Railway. No. 78.

Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. (2026, May 13). Statement of the Spokesperson Öncü Keçeli Regarding the Commencement of Direct Trade Between Türkiye and Armenia.

Reuters. (2024, July 30). Turkey and Armenia make progress in normalisation talks.

Reuters. (2026, May 13). Turkey and Armenia move closer to direct trade links in sign of warming ties.

RFE/RL. (2024, May 27). As land in northern Armenia ceded to Azerbaijan, protests spread in Yerevan. Radio Free Europe/Radio Liberty, <https://www.rferl.org/a/armenia-border-demarcation-azerbaijan-protests/32965397.html>

Salomoni, G. (2024). Difficult past, cultural trauma and national identity: The commemorations of the Armenian Genocide in Istanbul. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 24(2), 186–202. <https://doi.org/10.1111/sena.12424>

Şahin, O., & Akboğa, S. (2019). Türkiye'de devlet-sivil toplum kuruluşları ilişkisi ve sivil toplum kuruluşlarına katılım. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 405–427.

Şahin, K. (2023). Armenia-Türkiye Relations: Attempts at Normalization. *Baku Dialogues*, 6(3). ADA University, available at <https://bakudialogues.idd.az/articles/armenia-turkiye-relations-18-04-2023>

Soyak, N. (2024, June 21). Sınırın açılması sadece Ermenistan ve Türkiye'nin kararlarına bağlı değil [Opening the border does not depend only on the decisions of Armenia and Turkey]. Ermenihaber at <https://old.ermenihaber.am/tr/news/2024/06/21/Noyan-Soyak-Ermenistan-T%C3%BCrkiye/278443>

Stepanian, R. (2025, January 28). Pashinian allies deny questioning of Armenian Genocide. Radio Free Europe/Radio Liberty, Armenian Service. <https://www.azatutyun.am>

Szostek, J. (2020). What happens to public diplomacy during information war? Critical reflections on the conceptual framing of international communication. *International Journal of Communication*, 14.

TASAM. (2013). 2nd World Turkic Forum Istanbul Declaration. Turkish Asian Center for Strategic Studies, https://tasam.org/en/Icerik/5038/2nd_world_turkic_forum_istanbul_declaration

Ter-Matevosyan, V. (2016). Track two diplomacy between Armenia and Turkey: Achievements and limitations. *Caucasus Analytical Digest*, (86), 3–6.

The Prime Minister gives interview to Turkish media representatives. (2025, March 13). *Prime Minister of the Republic of Armenia*. <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2025/03/13/Nikol-Pashinyan-Interview/official>

TRT Avaz. (2026). Modern İpek Yolu. TRT Avaz, available at <https://www.trtavaz.com.tr/program/modern-ipek-yolu/62150>

TRT World. (2022, June 27). Türkiye supports “immediate” opening of strategic Zangezur corridor, https://www.trtworld.com/article/12787417?_rt=1

TRT World. (2023, October 6). The Zangezur Corridor: Linking Türkiye and Azerbaijan through Armenia, <https://www.trtworld.com/video/15278853>

TRT World. (2024, January 9). Azerbaijan approaches completion in Zangezur Corridor construction, https://www.trtworld.com/article/16597004?_rt=1

Turkish-Armenian Business Development Council (TABDC). (2026). Azerbaijan–Armenia–Türkiye Digital Connectivity Initiative / TRIPP. LinkedIn, Turkish-Armenian Business Development Council.

Turkish-Armenian Business Development Council (TABDC). (2026). Turkish Airlines to Launch Flights to Armenia. LinkedIn, Turkish-Armenian Business Development Council.

Türk Konseyi. (2018, June 7). Türk Konseyi Turizm Çalışma Grubu 12. Toplantısı. Türk Devletleri Teşkilatı, available at <https://turkicstates.org/tr/haber/turk-konseyi-turizm-calisma-grubu-12-toplantisi-7-haziran-2018-tarihinde-almatida-kazakistan-otelde-baslamistir>

Türkiye Scholarships. (2026). *Türkiye Scholarships achieves record with nearly 200,000 applications in 2026*. <https://www.ytb.gov.tr/en/news/turkiye-scholarships-achieves-record-with-nearly-200-000-applications-in-2026>

Türk Tarih Kurumu. (2021). *Türk-Ermeni külliyatı, III. cilt: Birlikte yaşama kültürü*. <https://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/turk-ermeni-kulliyati/iii-cilt-birlikte-yasama-kulturu>

United Nations in Armenia. (2021). Enhancing development through diaspora engagement in Armenia. United Nations Armenia. <https://armenia.un.org/en/download/72173/134048>

USC Center on Public Diplomacy. (2014). Turkey’s Armenian initiative: Rhetoric or confidence building? University of Southern California, <https://uscpublicdiplomacy.org/node/26171>

Yapıcı, U. (2013). Track-two diplomacy in Turkish foreign policy: The Turkish-Armenian Reconciliation Commission example. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (44). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/844919>

Yerkir. (2014). *Les mélodies intimes d’Anatolie*. <https://www.yerkir.eu/activites/patrimoine/les-melodies-intimes-danatolie-road-trip-musical/>

YKY Kültür Sanat. (2021). *Coulisse: Hagop Ayvaz, a chronicler of theater*.
<https://art.ykykultur.com.tr/exhibitions/coulisse-hagop-ayvaz-a-chronicler-of-theater>

Կարո Փայլան. (2025, January 31). *Միջանցքից բողոքս եմք օգտվելու, մենք պետք է խաղաղության կողմից լինենք, որ անխտանգությունը շահենք*. Tert.am.
<https://tert.am/am/news/2025/01/31/garo-paylan/4221366>